

В. ЗЕЛІНСЬКИЙ

СИНЬОЖУПАННИКИ



ГЕН. ПОЛК.

ВІКТОР ЗЕЛІНСЬКИЙ

СИНЬОЖУЛАННИКИ



БЕРАІН

1938

Р





Командир Синьої дивізії генерал-поручник **ЗЕЛІНСЬКИЙ**
на молебні в Києві після приходу дивізії в Україну.

ГЕН. ПОЛК.
ВІКТОР ЗЕЛІНСЬКИЙ

СИНЬОЖУПАННИКИ



№

12070

- 2512 -

БЕРЛІН 1938

БІБЛІОТЕКА
ІМЕНІ О. ОЛЬЖИЧА
вул. Г. 11 100000.4

Накладом „Українського Національного Об'єднання“ в Німеччині

Herausgegeben von der
„Ukrainischen Nationalen Vereinigung“ e. V. in Deutschland



Передмова.

Випускаючи в світ першу частину моїх спогадів за час чотирьохлітньої (1918—21. р.) визвольної боротьби українського народу, — рахую необхідним подати деякі пояснення, що були б цілком злишніми, коли б мої спогади були надруковані в одному повному випуску.

Історія Синьожупанників в хронологічному порядку займає перше місце моїх спогадів (часи Центральної Ради). Ця тема сьогодні стала актуальною через поміщення кількох статей в українських історичних журналах. Я, як бувший організатор двох дивізій Синьожупанників та начальник однієї з них, — рахую своїм обов'язком представити по можності повне наświetлення долі і життя Синьожупанників та їх організованих частин.

Моя праця не являється тут вповні вичерпною історією тих подій. Бо розформування дивізій Синіх прийшло несподівано і нагло в час моєї неприязності в Києві в дні гетьманського перевороту. Через те я не мав змоги врятувати і використати писані матеріяли штабів дивізій і полків (що є теж страчені і для budouчого історика).

З тієї причини, а також з привички не писати щоденних записків, — ця історія являє собою оповідання про події і мої особисті переживання, що лишилися до тієї пори в моїй пам'яті. Вона не є оброблена в спокійній праці кабінету, а тільки записана під мій диктат п. Антоном Романюком. При цій нагоді рахую своїм обов'язком висловити йому свою сердечну подяку.

Автор.

P. S.

Друга частина моїх спогадів буде: — ГЕТЬМАНАТ — за часі моєї служби на пості начальника артилерії 6-того корпусу в Полтаві. — Третя частина: — ДИРЕКТОРІЯ — за час моєї праці на постах — командира восьмого корпусу (арієргарні бої при відступі української північної армії від Винниці до Вапнярки), — начальника надзвичайної військової місії до Румунії (перехід південної української армії через територію Румунії до Західної України), — голови комісії по реорганізації української армії в Кам'янці Подільському (введення рангів), — начальника військової місії в Польщі та інспектора до формування українських військових частин в Польщі (1920—21. р.).

I. Як повсталала частина Синьожупанників ?

Вповні зрозуміти душу й наставлення вояків-українців в російській армії перед світовою війною і в час світової війни може тільки та людина, яка сама те все пережила та відчула у своїйому житті.

Довгі віки нашої національної неволі закрили перед нами найістотнішу правду життя — боротьбу за повну незалежність свого народу та створення своєї держави. Вправді були такі, що ту правду весь час носили у собі та плекали її серед свогоо окруження. Це були такі, як Міхновський та йому подібні, що жили весь час серед народу та з нього черпали життєтворчі сили. Але ж їх було небагато. Були знову ж такі, що вже з малечку пішли на чужину і перед ними ця найістотніша правда була закрита. Вони ставали карними воїнами, що боролися в рядах тієї армії, до якої кинула їх доля, відриваючи від життєдайного пня Рідної Землі. Автім були й такі, що цілковито відростали від своєї нації і ставали яничарами. Одначе були й такі, що підсвідомо були звязані зі своєю нацією, не вмюючи цього в своїй душі спрецизувати. А коли прийшов перший поклик Нації у час національної революції, вони пішли, першими за покликом серця і крови та ставали передовими борцями, борцями за українську державу. — До таких між іншими належав і я. На поклик України станув готувати організацію українських військових частин в Синіх Дивізіях.

Уродився я на Запоріжжі. Батько Петро був в той час підпоручником однієї з інженерних російських частин. Через матеріяльні браки, коли зросла сім'я, батько мусів післати мене до військової гімназії на державний кошт. Мене вислано на далеку північ до Пскова. Цей перший крок пхнув мене на військову дорогу, але відірвав мене від рідних сторін. По скінченні юнкерської школи, дістався я до артилерії в ранзі підпоручника. Ця спеціальність незвичайно мене захопила. Всю свою енергію я посвятив цьому ділу. Добровільно пішов я на японську війну в ранзі капітана, почувавши велике натхнення до виявлення свого військового діла. Японська війна заложила ґрунт моїй надзвичайно вдалій кар'єрі. З тієї війни вийшов я в ранзі полковника. Будучи двічі ранений, я був нагороджений всіми можливими бойовими відзнаками до св. Юрія включно. Після війни залишився я на службі на

Далекому Сході (Зеленому Клині), в сибірській стрілецькій частині. Там залишився до виступу на фронт в часі світової війни. В початку 1911. р. піднесено мене вже в ранг генерал-майора. Напередодні підвищення мене в ранг генерал-лейтнанта, виступив я зі своєю частиною в місяці жовтні 1914. р. на фронт європейської війни, на теренах Польщі проти Німеччини. До бою виступила наша шоста стрілецька сибірська дивізія під командою ген. Геннікса. В тій дивізії було ще крім того трьох бригадних генералів, два піхотні і я арматній. В критичний мент оточення нашої дивізії вісьмома німецькими дивізіями (ком. Шефер-Вендель і Ліцман) під містом Березини, наш начальник дивізії зі штабом і піхотний ген. Сулевич втікли, а я і ген. Биків остали. Два генерали-москалі втікли, два генерали-українці остали, щоб докінчити нерівний бій. Команду над дивізією перейняв я. Врешті дивізія улягла, трупом вкривши поле бою. Підо мною вбито коня, і я поконтужений дістався до неволі враз з ген. Биковим.

Полон мій почався в Ган-Мюнден. А після невдачної моєї спроби втікти, переведено мене з початком 1915. р. до табору Бішовсверда, де я перебув більше як два роки.

Тут почався рішучий перелом мого життя, коли в 1917. р., прийшли вісти з Росії про революцію та абдикацію царя. В мені, як старшому заслуженому російському генералові, створилася духова ростерза. Передо мною була порожнеча, не було керуючої ідеї. Було повнісеньке роздоріжжа. У моїй душі створилася боротьба за шуканням ідеї, якій мав би я посвятити своє життя.

В час такої моєї духової боротьби і, так сказати б, безвиглядного стану мого сучасного життя, несподівано доля готовила для мене розв'язку. І то розв'язку далеко кращу та величнішу, як моє дотеперішне життя. Передо мною стояла порожнеча... І нагло в ту порожнечу влетіла перша ластівка української весни.

Одного чудового дня, літком 1917. р., командантура табору закликала мене до своєї канцелярії. Тут в окремій кімнаті команданта табору, стрінув я команданта і ще якогось пана середнього росту, в цивільному вбранню. Цей останній підійшов до мене і представився в українській мові: Скоропис-Йолтуховський. Командант табору вийшов, а ми оба посідали та почали розмову. Розмова велася про Україну. Він представився як повновласник української організації «Союзу Визволення України». Про ту організацію я до того часу нічого не чув, бо і не міг, будучи весь час серед російського моря далеко від України — старшина, генерал російської армії. Вправді в мені жив українець, але він був приспаний залізною дійністю.

І мене здивувало, що зі мною, як з генералом російської армії, про якого мало хто знав, що є українцем, нараз оця новопізнана людина починає говорити про Україну й українські справи, як з найбільше свідомим українцем. От я й запитав:

— Скажіть будь ласка, чому ви звернулися до мене, російського генерала, з українськими справами, що є будьщобудь противні інтересам Москви?

— Бо я знаю, пане генерале, — сказав, усміхаючися Йолтуховський, — що ви є українець з походження, і як з таким задумав я поговорити та про дещо вас розпитати.

Я догадався, що він, як представник «Союзу Визволення України», який був попіраний німецькою владою, довідався про моє українське походження зі записків німецького військового міністерства. Ті ж мали це записане у своїх нотатках про полонених, де я в часі полонення подав своє походження: Україна-Київ. Тоді теж українцем подався другий генерал Биків, що був кривняком родини Гоголя. В той час я навіть і не сподівався, що факт мого українського походження стане для мене переворотом у цілому моему дальшому житті, та поверне згубленого сина України знов у ряди української нації.

Наша розмова з Йолтуховським протягнулася досить довго. Він познайомив мене з подіями в Україні від часів революції. Про перший універсал Центральної Ради, де по згоді тимчасового російського правительства одержала Україна права автономії. Про непорозуміння української влади з тимчасовим правительством, яке різними крутійствами перешкаджає розвиткові української справи, обмежуючи її права. Врешті він сказав, що в сучасних обставинах Україна мусить добитися повної самостійності. До того змагає велика українська організація на еміграції — «Союз Визволення України», що свої клітини має по всій Німеччині та Австрії. На мій запит, чи все це не є ілюзії, Йолтуховський відповів, що все те залежить від національного пробудження і почуття українського народу.

З кінцем нашої розмови спитав він мене, чи тут в таборі є полонені старшини українського походження, на яких я можу покладатися і ту справу довірити. Та чи ці старшини пішли б зі мною туди, куди я пішов би. Відповів я йому, що маю таких певних старшин чотирьох. Мого вірного адютанта поручника Кутітонського, капітана Малоухатку, капітана Сугака та поручника Васілева, які були моїми вірними приятелями в усіх моїх підготовках до втечі з неволі.

Наша розмова велася весь час в українській мові, якою я володів з дитячих років. Запит Йолтуховського у відношенню до вірних мені старшин українців в таборі був поставлений щойно тоді, коли я виразно заявив, що вповні співчуваю з працею і боротьбою «Союзу Визволення України».

Йолтуховський, працюючися зі мною, попросив прислати до нього вище згаданих старшин.

Покликав я до своєї комнати старшин згаданих Йолтуховському, коротко поінформував їх про справу і вислав до канцелярії команданта табору. Коли вони повернули до моєї кімнати, оповіли мені про свою

розмову з Йолтуховським. Він питав їх, чи почувають себе українцями та чи готові піти за генералом Зелінським туди, куди піде він. Вони рішучо відповіли: так!

Остав я в своїй кімнаті з моїми думками. Бо і було над чим думати. Я відчував підсвідомо якість відчуття людини, що збудилася в гарний соняшний день.

Розмова з Йолтуховським, його інформації про українську справу струснули мною в найглибших фібрах моєї душі. Прямо не можу описати того почуття, яке бушувало в той час в мені. Я бачив Україну, свої молоді літа. Я почув запах квітів українських степів, по яких я дитиною у супроводі дорогої мами та няні-українки бігав і ті цвіти збирав. Я почув ті пісні, що їх виспівувала моя няня, змальовуючи героїчні змагання українського козацтва. Я ставав тепер іншою людиною, в мені ломилися важкі окови отого страшного леду, що наріс впродовж довгих років мого виховання в російському середовищі. Я чув, що стаю молодшим і сильнішим. Це ж була моя перша стріча, після стільки літ життя і праці серед чужинців, з людиною-українцем, представником української визвольної організації, що різко ставила справу визволення України та створення української держави, над якою то ідеєю до тепер я навіть ніколи не пригадувався. Вістка про діяльність українських організацій нашоventhнула мене на думку: та ж ти є сином України — але сином, що до тепер для своєї Батьківщини нічого не зробив, ба, що більше — я ж навіть не знав української історії з правдивих джерел!

В час мого духового напруження, що його принесла для мене російська революція, та вслід за тим почуття одчаю, до якого я прийшов, побачивши упадок тієї підточеної самодержавної великої імперії, якій я, мушу признати, вірно служив, хоч критично підходив до її всіх хибних самодержавних питань (невдала японська війна) і невдала конституція) — для мене відкрився новий світлий промінь іншого вимірюного життя — велика ідея визволення України, для якої можу я віддати себе, свою душу в цілості, без решти.

Отже я як той блудний син України, весь свій час посвятив після розмови з представником С. В. У. на працю над пізнанням України. Я кинувся до студіювання української історії з українських підручників (дотепер знав я історію України, але тільки з московських підручників, де всі змагання українського народу були представлені як зрадництво).

Дістав я невелику історію України Грушевського та історію України Аркаса. Особливо інтересувала мене історія Аркаса. Вона сколихнула мою душею і пробудила в мені почуття великої любови до української історії (історія Грушевського показала мені суто демократичною, без підкреслення героїчних подвигів одиниць; Аркаса історія давала цілість української історії в правдивому світлі). Перед моїми очима розгорнулися всі боротьби та змагання українського народу за волю і держав-

ність проти москалів, поляків, турків і татар. В мені родилося горде почуття сина славної нації. Що більше! В історії Аркаса я знайшов, що полковник Михайло Зелінський (Зеленський) був за гетьманування Виговського брацлавським полковником і був одним із перших борців за українську справу. Мені пригадалося, як мені молодому хлопцеві оповідав батько, що я є правнуком українського полковника з часів гетьмана Виговського.

Пізнання історії України, як теж пам'ять про те, що оповідав мені батько, зворушили мене та на весь зріст передо мною поставили питання, що я є нащадком великого українця та борця за українську державу, що в мені бурлить горда козацька кров. І я зрозумів завдання та обов'язки мене — наслідника українських лицарів.

Тепер я, як людина релігійна, зрозумів, що це Боже Провидіння видвинуло серед хаосу російської революції українську справу на світову арену. Чим більше розбирав я у своїй душі ті справи, тим виразніше знаходив залізну логіку життя, а вслід за цим приходив спокій моєї зболілої душі та почуття якоїсь величньої радості. Я ж знайшов Батьківщину і це було для мене всім.

Але ж хвилювала мене час від часу скептична думка, що до переведення в життя тих ідей, про які говорив мені представник С. В. У., Україна мусить мати свою армію. Це я, як людина військова, розумів дуже добре. А хто ж буде творити ту армію, коли я знав, що національної свідомості серед пригніченого народу нема. А якщо і є, то тільки підсвідоме бажання бути вільним. Але це ще не все, бо це підсвідоме бажання треба вміти видобути і вбрати в організовані форми. А на те потрібно проведу, якого Україна в сучасний мент не мала. Так я потішав себе, що знайдеться більше таких віднайдених синів України, як я, які таки візьмуться за організацію армії. І тут знову ж ставало передо мною питання: А чим ти можеш допомогти в тому, коли ти в полоні? Те питання найбільше мене хвилювало, моя душа рвалася до нової праці. А обставини не давали...

Хвилювали мене теж вістки, що до Петрограду приїхав Ленін з Троцьким зі своїм комуністичними кличами. Я знав, що ті кличі кинуть вони теж і на Україну, серед розсоціалізовану українську інтелігенцію та вбють у ній почуття української окремішності. Я знав, що ті кличі будуть великою колодою на шляху до творення української армії, яка може вирости єдино на національному почутті українських мас, а саме це почуття вбивали всякі кличі ленінівської кліки. Життя показало, що мої хвилювання були слущні, бо ту жорстоку правду пізніше я сам відчув на своїй особі.

В таборі кипіло. Сюди приходили різні вісти з Росії. Приходили теж і з України вісти добрі та бадьорі. А навіть довідався я, що в Україні твориться українська армія. Донесли мені теж, що окремі військові частини починає організувати ген. Корнілов, якого я знав осо-

бисто з японської війни. І тим фактом я дуже зрадив, бо я пізнав, що українська визвольницька стихія мусить бути дуже велика, коли навіть ген. Корнілов організує українські частини.

Ото ж я погадав, що коли б я був там в Україні, то я міг би кинути всю свою енергію і військовий досвід для цієї великої праці. Та, на жаль, я був в неволі. Війна нескінчена і я мусів тут оставати. Тікати не було як. По двох невдачних спробах втечі на мене німці держали пильне око.

Наче на зустріч тим моїм роздумуванням, прийшло до нашого табору розпорядження німецького міністра, яке дозволяло хорим полоненим старшинам відіхати до нейтральних держав, де вони будуть інтерновані. З нашого табору вирушило декількох до Данії і Швейцарії. Тоді я зрозумів, що для мене відкривається розв'язка мого безвихідного становища. Я зможу дістатися в Україну. А що я переживав наслідки контузії в бою під Березинами, що відбилося на моїх очах і нервній системі, я подав прохання відставити мене, як хорого, до Данії.

В кілька днів після того, з кінцем жовтня 1917. р. прийшов до мене командант табору і заявив, що я на другий день маю відіхати з того табору, отже мушу готувитися до дороги. На мій запит, куди я поїду, він відповів коротко і стримано:

— Це ви дізнаєтеся, коли виїдете з табору.

Ця вістка була для мене несподіваною радістю, бо я був переконаний, що їду в Данію, а звідатм швидко чкурну в Україну.

Вечером зібралися в мене мої ближчі друзі з генералом Биковим на пращальну вечерю. Пращалися ми в гутірці, що провелася до пізна в ніч. В деяких друзів заблисли і сльози в очах. Бо майже з усіми зжилися ми впродовж майже дворічної неволі в Бішовсверда (біля Дрездена). Майже всі, лякаючися німецької цензури, подали мені листи до своїх близьких, щоб я передав з Данії.

На другий день ранком біля десятої години попрощався я з табором Бішовсверда і в супроводі німецького старшини всів до поїзду та поїхав в невідоме. Яке ж розчарування стрінуло мене. В поїзді німецький старшина сказав, що їдемо в табір Ган-Мюнден. Це ж той табір, де я пережив найтяжчі часи за все моє досьогоднішнє життя. Це той табір, з якого почався мій полон. Отсе німці, подумав я, скільки лиха вони мені накоїли. Але ж я не прочував, що все це йде на зустріч моїм мріям, що це рішучий перелом мого життя і мого безвихідного становища. Тут мав пробитися світлий промінь на закритому хмарами і тучами небі мого життя.

Був чудовий осінний вечір, коли я приїхав в Ган-Мюнден. Місто лежить у прекрасній околиці. Все в садах.

Зі стації йшов я в сторону табору полонених в супроводі того ж німецького старшини, з яким приїхав. Опираючися на свою черешневу палицю, вивезену ще з України, йшов дорогою до табору і роздумував

над тим, що стріне мене тут в Ган-Мюндені. Прибивала мене гнітуча думка, що всеж таки знову лишаюся в неволі. Рівночасно прийшло якесь підсвідоме почуття радості і самопотіхи. Тут почалася моя біда, перші дні неволі, і тут мусить те все закінчитися та принести кращу розв'язку мого життя. І з тою підсвідомою бадьорою думкою зайшов я на край міста, де лежав старий бровар, а в ньому табор полонених. Будинок оточений густими кільчастими дротами. Все, як перед трьома роками, коли звідси перевезено мене до табору в Бішовсверда, за мою намагану втечу.

Старшина запровадив мене до командантури. Командант був новий. Привітав мене ввічливо і сказав мені, що я призначаюся старшим в таборі, в заступстві полонених (дотепер старшим в таборі був який полковник-«малорос»). Командант розказав мені коротко про життя і стан полонених, як теж про те, що в таборі поміж полоненими нема згоди і є багато непорозумінь. Моїм завданням, як старшим табору, буде в якийнебудь спосіб ці справи поладнати.

Німецький дижурний підстаршина запровадив мене в призначене для мене помешкання, яке складалося з двох кімнат. Нікого з полонених старшин не стрінув. Мушу тут зазначити, що цей табор складався виключно з полонених старшин та чур призначених для їх обслуги.

До кімнати принесли мені чури вечерю. І тут здивувало мене цікаве явище. На вечерю була юшка з українськими галушками. Їда була добре зготовлена і смакувала мені на причуд гарно. Давно не їв я такої вечері.

Через годину по вечері — стук в двері, і в кімнату ввійшов капітан Малохатка, мій друг зі сибірської дивізії, якого раніше перенесли з табору Бішовсверда сюди. Щойно пізніше зрозумів я, чому німці привозили українців старшин до табору в Ган-Мюнден.

Незвичайна була наша стріча, як для мене, так і для нього. Обнялися, поцілувалися. Почалася сердечна бесіда. Тут я довідався, що в таборі є зорганізована українська громада, зложена зі старшин українського походження. В тій громаді ведеться культурно-освітня робота. Йдуть доклади на історичні та політичні теми сучасного і майбутнього життя України. Що в таборі є теж около двісті чоловік московських старшин і кільканадцять англійських та французьких. Українська громада влаштувала в окремому бараку театр і дає українські вистави. Ось тепер приготують оперету «Запорожець за Дунаєм». Жіночі ролі виконують деякі старшини. Запитав я з цікавості Малохатку, що це таке, що сьогодні на вечерю дали українські страви.

— Еге ж, пане генерале, це в нас українська кухня. Самі продаємо господарку на весь табор.

Головним господарем в кухні був гарматчик капітан Чижевський. Він опісля займав пост команданта гарматного дивізіона в Синій Дивізії, а згодом за Директорії був губерніяльним комісарем в Полтаві і

врешті міністром внутрішніх справ. Головою громади був поручник Сиротенко, полтавський адвокат, в Синій Дивізії був у мойому штабі, а в час Директорії був коротко військовим міністром. При відступі української армії лишився в Україні і за большевицької влади застрілився.

Спитав я Малохатку, яке є відношення поміж українцями і москалями в таборі. Він відповів, що москалі до української громади ставляться крайно ворожо, а навіть на кожному кроці роблять великі пакости.

Більше про ті справи, як я зауважив, Малохатка не хотів говорити. Він тактовно хотів, щоб те все я особисто побачив і виніс відповідне враження. А всежтаки по тих коротких інформаціях я пізнав, що тут в таборі між українською течією а москалями мусить іти гостра боротьба, як вплив цілком природньої ворожнечі. Отже я прийняв рішення, деякий час не видавати наказу про моє вступлення в старшинство табору — так довго, доки особисто не запізнаюся з життям табору. Мушу признати, що капт. Малохатка дуже коректно не давав мені натяків про мою позицію в таборі та евентуальне моє вступлення до української громади. Ні словечком не згадав про наше дружнє життя в таборі Бішовсверда. А також про моє ідейне відношення до української справи. Такої культурної тактики весь час держалися всі українські старшини, що було повним контрастом до тактики московських старшин.

Та перша стріча з моім другом, а особливо його інформації про табор мене заспокоїли й я першу ніч спав спокійно.

На другий день зрана почали заходити до мене московські старшини. Всі вони незвичайно раділи тим, що до табору прибув старший боєвий генерал, який своїм авторітетом вплине на «здеморалізованих» українців. Один з них звернувся до мене зі серіозною міною:

— Ви ж знаєте, пане генерале, тут у таборі є група авантюриків, що називають себе українцями й, уявіть собі, вони хочуть самостійної української держави. Це якісь божевільні!..

Другий з них просив мене:

— Пане генерале, ви мусите тих авантюриків українців взяти в свої руки та прикоротити їх буту.

Таким і тим подібним порадам, жалям московських старшин не було кінця. Кожний з них хотів набехтати мене проти українських старшин, так, щоб я уважав їх принайменше за яких бандитів. Всі вони вірили, що я беззастережно стану проти українських старшин.

Після таких відвідин москалів у мене, я пізнав, що моє рішення обзнайомитися з табором до часу обняття старшинства в таборі було правильне. Про те повідомив я команданта табору й він на те згодився. Тоді почав я знайомитися з табором.

Спершу пішов я на кухню. Справді, вся кухня була проваджена взірцево, чисто й гарно. Кухарі, наші козаки, чистенько одягнені. Відтак пішов я до російської організації «Поддержка». Запросили на своє зібрання. Беручи під увагу мою приявність, почали виголошувати гура-патріотичні промови, монархістичного напрямку, з ідеями «Союзу Руського Народу», цеб то проповідників «єдиної неділимой Росії». Яюсь дивно й порожньо вражали промови бесідників. А найбільше прикрим відчувався брак порядку на цьому зборі. Все виглядало на якусь суматоху. Врешті й я сказав кілька слів. Не торкаючися політичних справ, завізав я їх, щоб заховувалися гідно, не вели непотрібної ворожнечі в таборі й тим самим не шкодили всім полоненим в неволі з боку німців.

З цього зборища вийшов я з почуттям якогось несмаку. Я побачив, що москалі як вівці без проводиря, а головно без глибшого розуміння ідей та сучасного менту історії Росії. Пізніше, як показалося, багато з них пішло навіть за українськими старшинами, що своєю громадою творили атракційну силу. Про страшні духові відносини серед москалів в тому таборі описує навіть російський письменник Корсак у своєму творі «Мой плен». Відносини серед тих москалів були ще гірші, як в таборі Бішовсверда. Цей Корсак добре знав життя в Ган-Мюндені, бо він сам те пережив.

Вернув я до своєї комнати й став думати над своїм становищем тут в таборі. Я знав, що маю бути старшим в тому таборі, де є полонені ріжної народности. В додатку було тут ворогування загонистих московських полонених старшин до відродженого руху національно свідомих старшин українського походження. І хоч мої симпатії та духова звязь перехияли мене на сторону старшин українців, то всетаки я мусів розуміти, що я стаюся старшим в таборі і мушу за всяку ціну заховати об'єктивність у таборових справах. Таким об'єктивним остав я до кінця могого перебування у таборі полонених. Першим своїм завданням рахував я обовязок здержати шкідливу ворожнечу москалів до українців, яка доходила навіть до того, що старшини москалі, в часі українських театральних вистав, вибивали вікна в тих кімнатах, де ті вистави відбувалися. Я постановив своїм авторітетом той вандалізм з найбільшою рішучістю знищити.

По кількох днях могого перебування в таборі я переказав через Малохатку, що маю намір познакомитися з українською громадою. Малохатка заявив мені, що сходи́ни громади проходять з отвореними дверми й доступ є дозволений всім, навіть нечленам громади. А всеж таки я поручив йому, щоб сказав голові громади, що я на другий день задумую відвідати громаду на чергових сходах.

Мушу тут зазначити, що до мене, крім Малохатки, з українців ніхто більше не заходив. Тоді, коли москалі дуже часто почали мене відвідувати. Українці держалися осторонь і не хотіли мені накидатися, розуміючи моє становище. Вони, як я бачив, не хотіли робити на мене

якогось натиску чи дешевої пропаганди. Але вони знали про моє українське походження.

На другий день повідомив мене Малохатка, що громада має сходини й що дуже радо мене на цих сходинах привітають.

Вибрався я на сходини української громади з двох причин. Як такий, що має переняти старшинство табору, а в першу чергу тому, що хотів пізнати, яку вартість представляють собою зорганізовані українці. Дотепер ніде й ніколи не стрічався я з українськими організаціями, будучи весь час в московському середовищі й серед московських організацій. Московську психологію, як поодинокую так і в організованій масі знав я знаменито. Натомість психологію українців не знав, хиба що відчував. Тут вперше мав стрінутися з такою організацією. Йшов я на ті сходини з почуттям вдовolenня, а всеж таки турбувала мене вперто думка: ану ж це все є звичайний блеф, ану ж вплутаюся в якусь звичайну галабурду, що не має ні етичних ні моральних засад, а головне не має ясно поставленої цілі. Я боявся, що реальна стріча з українським зорганізованим життям розвіє мені всі ті мрії, на яких будував я долю і добро свого народу.

Вечором пішов я з тим почуттям непевності на сходини громади. Громада займала велику кімнату. Кімната була прибрана тризубом та портретами гетьманів і Шевченка. Вигляд цілої кімнати робив гарне враження української хати. При моєму вході було там приблизно біля сотні людей. Хтось дав приказ: «Струнко» — і всі приявні виконали його. Голова громади пор. Сиротенко привітав мене, познайомив з рештою президії громади і попросив до стола біля президії. Я попросив не нарушувати порядку дня і не перейматися моєю приявністю. Хай продовжають свою працю.

Майже дві години тривали сходини. Обговорювали чергові організаційні справи в таборі, вислухували опінії членів громади та подавали свої висновки проведеної культуно-освітньої праці в таборі та пляни на майбутнє. Все це було проваджене в річевій, поважній і добре обдуманій формі без зайвих вигуків і дешевої агітації. На кінець голова Сиротенко подав короткий звіт з відомостей про політичний стан в Україні під сучасну пору. І тут довідався я, що на Україну наступають большевицькі банди, занявши частину лівобережньої України.

Вся дискусія і всі виступи поодиноких промовців проводилися надзвичайно коректно, продумано, спокійно, діловито та в повній дисципліні. Це головним чином приписую вмілому керуванні Сиротенка, який на мене зробив враження талановитої та авторитетної людини. Це теж завважувалося і в старшин у відношенні до нього. Сходини закінчилися відспіванням національного гимну. Після цього я при відході подякував голові громади й присутнім за їхню організаційну та господарську діяльність в таборі, що без сумніву мусіло зробити на мене сильне враження. Не кажучи нічого про свої переконання та наставлення, попрощався я, та пішов до своєї кімнати.

Тут знову обсів мене рій думок. Громада зробила на мене незвичайно гарне враження. Я відчув, що громада стане моєю духовою остоею, та, що тут осягну все те, що мені як українцеві потрібне. Тут мав я пізнати суспільно-політичне українське життя та силу українського духа. В громаді одержав я відповідь, яке становище повинен я зайняти. Я прийняв рішення віддати свою енергію, свою працю і свої сили тій справі, що її заступала громада. До того тяготіло все моє ество й моя гаряча українська кров.

По тижневі моєї приявності в таборі, видав я наказ про моє вступлення в керування табором. Рівночасно призначив загальне зібрання всього табору, на якому хотів я виголосити до всіх старшин коротку промову.

Загальне зібрання відбулося в салі українського театрального гуртка, де могло зміститися до тисячі людей. Коли я ввійшов, сяла була виповнена вщерть. Були приявні всі полонені табору, між ними англійські та французькі старшини. Присутні привітали мене й я поздоровивши їх, попросив сідати та пропонував по встановленому порядку в таборі, обібрати голову загального зібрання. Тут сталося для мене цікаве явище: Всі приявні вибрали одногосно головою зібрання голову української громади пор. Сиротенка. Сиротенко заняв місце на трибуні й проголосив, що дається слово начальникові табору ген. Зелінському.

Свою промову почав я тим, що представився зібраним. Я сказав: «Панове старшини, ви знаєте про те, що я є російським генералом. А всеж таки вам цікаво, що собою являє ваш начальник табору, та які його стремління. (Промову гворив я по російськи). Отже, тому я почувуюся до обовязку познайомити вас коротенько зі своєю біографією і висловити отверто своє «кредо».

Опісля у своїй промові зясував я їм страшне становище в Росії, большевицький переворот і страшні часи, які переживає вся Росія а зокрема Україна. Що серед такого стану годі витягати сьогодні шовіністичні, загонисті кличі «єдино-неділімців». Сьогодні завданням, як українців так і москалів, є кинути всі свої сили на охорону своїх батьківщин від страшного знищення анархістично-комуністичними вандалами. Те завдання лежить теж і на нас, тут полонених старшинах за німецькими дротами. Ми мусимо спрямувати свої сили на те, щоб в якийбудь спосіб дістатися в ряди оборонців загрожених батьківщин, яких одиноким рятунком може бути тільки повне самоозначення національностей, як противага всяким інтернаціоналам. Врешті візвав я старшин, щоб покинули дїтвацьке ворогування в таборі, що проявляється у невідповідальних виступах московських націоналістів проти українського національного відродження. Накінець заявив я піднесеним голосом, що я є з походження українець, що моє національне почуття горить свідомо в моїй душі та, що рахую своїм необхідним обоовязком вступити в члени української громади.

По тих моїх словах, на салі вибух гураган оплесків і радісних ентузіастичних окликів: «Слава Україні». На салі запанував такий одушевлений настрій, що його письмом годі представити.

Та моя заява була незвичайно приємною несподіванкою для всіх українців в таборі. Неменшою несподіванкою була вона й для москалів. А всежтаки мушу завважити, що ні одного оклику з боку старшин інших національностей не було. Без сумніву те моє становище для старшин москалів було дуже прикрим розчаруванням. Вони числили на мене, як на російського боевого генерала, самотнього в таборі, що міг своїм авторитетом піднести їх виступи. Гадаю, що таке їхнє становище, в якому вони мовчанкою прийняли мою заяву, було враження по моїх попередніх словах, в яких я підкреслив необхідність, в той катастрофічний час історії, кинути свої сили до боротьби за свою стислу батьківщину, та, що самотня сила в боротьбі проти інтернаціонального марксизму є національне пробудження і боротьба за окремішність всіх народів брвшої російської імперії. А також і те, що я заявив про моє об'єктивне становище, як начальника табору.

Загальний збір закінчився. Сиротенко замикаючи збір, запросив всіх приявних в гості на оперету «Запорожець за Дунаєм», яку устроює український таборовий театр.

В таборі життя поплило скоршим темпом. В громаді робили доклади на історичні й військові теми. По моєму вступленні в громаду число членів збільшилося подвійно. На черговому засіданні, після моєї промови на загальному зібранні табору, управа громади пропонувала обняти мені головство. Я заявив, що дуже вдячний за їхню пошану й довіря до мене, але всежтаки я не можу того посту обняти. Перш усього тому, що не маю заслуг перед громадою, а подруге мені, як начальника табору, незручним є бути головою української громади тоді, коли в таборі є полонені іншої народности. Через те я дуже радо залишаюся звичайним членом громади. Громада всежтаки обібрала мене почесним головою.

Автім я, як військовий фахівець, піддав пропозицію управі громади заложити при громаді український військовий гурток, що працював би над виробленням форм організації брвчої української армії, військових статутів, одностроїв, а заразом перевести військове освічення старшин сучасною технікою до підготовки їх для української армії.

Через кілька днів такий гурток заложили й він почав свою роботу. Головою гуртка згодився бути я. До гуртка вступили найбільш активні військові люди, що були по поклинанні вояками. Серед них було кількох молодих старшин, що виявляли собою великі військової здібности. Найбільш удівлявся і виказував військовий талант та замилювання до військової штуки молодий кадровий старшина пор. Тиміш Омельченко, родом полтавець. В ньому вже тоді я добачувався майбутньої військової кар'єри. В тому не помилився я, бо цей молодий патріот виказав ті

свої вартості пізнішою працею і заслугами в українській армії в час визвольних змагань.

Гурток дійшов своїм числом до 75 членів. До нього запрошувалися навіть і туркестанці, яких дуже радо ми приймали. Праця гуртка була дуже продуктивна. Старшини з малярськими здібностями виробляли навіть проекти уніформи будучої української армії. В гуртку було багато старшин, що не належали до української громади. Ми свідомо приймали таких «малоросів» до гуртка, які з початку лякалися вступити до громади. Але пізніше цілий гурток заявив одногосно, що всі хочуть бути членами української громади. Так теж і сталося. Громада на мій проект прийняла всіх членів гуртка, що дотепер не були її членами. Громада через те знову збільшилася. Вона під той час начисляла вже біля триста членів.

Мій духовий стан під той час був надзвичайно добрий і черствий, бо після гнітучого напруження вітками про нещастя в Росії та суворого життя за дротами в Бішовсверда, я опинився в зовсім іншій атмосфері в Ган-Мюндені.

В таборі йшла праця. Він українізувався. Йшла активна підготовка до майбутньої діяльності в Україні, яка вже встановила свою самостійність під назвою Українська Народня Республіка. До громади почали приїжджати щораз частіше представники Союзу Визволення України з різними докладами й лекціями. Між ними найчастіше приїжджав проф. Богдан Лепкий. На ті доклади й лекції я дуже пильно учав і кожне слово приймав я душею неофіта, що хотів надробити все те, що стратив.

Праця у військовому гуртку, мої персональні студії над історією і літературою України, вимагали від мене надзвичайного напруження всіх моїх сил. Але життя моє до послідного дня перебування в таборі було переповнене реальним змістом, що викликувало мою життєву енергію, яка приходила була вже до повного упадку під гнетом кошмарних переживань полону в Бішовсверда. Прийшло моє чудесне переродження, одиноко дякуючи «випадкові» мого українського походження. Але навіть тоді я не передчував, що мене очікує вневдовзі щастя пережити на яві чудесну казку з тисяча й однієї ночі. Прийшло чудесне визволення з полону по тисяча днях неволі, тяжко пережитих і переведених за ключими дротами.

Наступив 1918 рік. Дня 10. лютого, в пізну ніч, сидів я у своїй кімнаті й зі захопленням читав історію української культури. В кімнату увійшов командант табору та повідомив мене, що завтра о год. 10. рано я мушу виїхати в супроводі одного з німецьких старшин до Берліна — без річей. На моє зацікавлене питання, що є причиною моєї поїздки до Берліна, він зовсім широко сказав, що не знає. До табору прийшло телеграфічне візвання військового міністра.

По виході команданта з кімнати я остав з своїми думками. В моїй голові зродилося підозріння, що це візвання до військового

кого міністерства є напевно в звязку з моєю намаганою втечею з табору Бішовсверда, де я з своїми людьми робив підкоп впродовж пів року. Той підкоп влада викрила й було в тій справі слідство. Я сподівався, що вслід за тим слідством придуть проти мене гострі репресії; хоч слідство не виказало моєї активної участі. Цілу ніч перевів я без сну. Бо чи ж можна заснути тоді, коли є гарячкове напруження думок та плянування якнайкращого виходу з прикрої ситуації?

Рано на другий день виїхав я з Ган-Мюндену разом з німецьким старшиною в напрямі Берліна. Їхав — і час довжився, бо тривожна цікавість, що вимагала швидкого пізнання правди ще більше видовжувала той час, якого потрібно було на переїзд до Берліна. Пізнім вечером поїзд з гуркотом віхав на великий берлінський двірець. На пероні товпилися маси людей. Зпоміж товпи вийшло двох німецьких старшин генерального штабу, поздоровили мене й представилися. Були це полковник і сотник генерального штабу. Старшини дуже чемно попрохали мене до авта. Їхня чемність і почуття пошани до мене здивували мене й я вже з кращими думками всідав до їхнього авта. За кілька хвилин авто заїхало перед велику гостинницю «Фірстенгоф». Старшини поговорили з портієром і після того служачий запровадив мене до прекрасно устаткованої кімнати з повним комфортом великої гостинниці. Німецькі старшини ще перед моїм відходом до кімнати просили мене, щоб я перебравшися по подорожі, зійшов до їдальні, де вони ждатимуть мене з вечерою...

Зійшов я до їдальні й тут застав при столі з накриттям двох вище згаданих старшин німецького генерального штабу та одного пана в цивільному одягу. Старшини представили мені його, а він сказав мені по українськи:

— Називаюся Роман Смаль-Стоцький. Я є представником С. В. У.

Німецькі старшини попросили нас сідати. Я був дуже радий, що біля мене сидів земляк, який добре володіє німецькою мовою. Знав я французьку мову й нею порозумівався з командантом табору, а німецьку мову знав лихо.

Після вечері німецький полковник заявив мені, що мушу завтра на год. 10 рано бути готовим представитися військовому міністрові, куди він мене поведе. Ми розпрацалися і я пішов до своєї кімнати, що в світлі електричних жарівок блистіла повним контрастом до темних брудних кімнат табору полонених. Заспокоєний гарним прийомом, змучений хвилюванням і дорогою, кинувся я в м'яку білу постіль і заснув як дитина.

В 9-тій годині збудив мене кельнер, що приніс снідання. Встав я в бадьорому настрої і коли перед 10-тою з'явився полковник, я був готовий до виходу.

Пішли ми пішком до будинку військового міністерства, що був недалеко гостинниці. Запровадили мене в першу чергу до начальника

генерального штабу полковника (прізвища не тямлю). Приняв мене чемно чоловік сухий, високий. На вигляд діловий і рішучий. Уявляв собою типічного німецького старшину генерального штабу.

Бесіда наша велася впродовж однієї години. Було це в присутності Смаль-Стоцького, який служив за перекладчика. По розмові на загальні військові теми, начальник генерального штабу запитав:

— Чи ви знаєте, що Україна підписала з нами в Бересті Литовському мировий договір, виступаючи як окрема Українська Народня Республіка? — Отже одним із пунктів того договору являється зобов'язання нашого правительства, з полонених українців у Німеччині створити військові частини з трьома родами зброї. В першу чергу має повстати частина з 6 тисяч козаків з треста старшинами. Та частина має стати ядром української національної армії. Правительство Української Національної Республіки при посередництві Української Мирової Делегації заявилося за тим, щоб ви, пане генерале, перебрали формування і провідництво тієї частини. Наш військовий міністер, раніше чим дасть згоду на ту номінацію, хоче познайомитися з вами, а також дістати вашу згоду. Військовий міністер поручив спершу мені переговорити з вами, а після того дістанете авдієнцію у міністра.

Так приблизно зясував мені начальник штабу причину й ціль мого прибуття до Берліна. Мене це радувало незвичайно, але я опановуючи себе сказав спокійно:

— Я є українець по походженню. Як військова людина, після революції свободний від присяги в даний мент. Отже без надуми рахую своїм обов'язком вступити в ряди національної армії У. Н. Р..

Начальник ген. штабу запитав мене, чи я схочу дати йому відповідь на кілька питань. На мою згоду, він запитав:

— Яка опінія склалася у вас за час війни й полону, а) про німецький нарід, б) німецьку армію і її ген. штаб?

— Чи український нарід, після вашої думки, має дані на створення самостійної держави?

— І врешті, як ви думаєте зорганізувати адміністративно й тактично доручену вам частину українського війська?

На те все я відповів:

— Відношуся з повною повагою до німецького народу, що знайшов в собі тільки патріотизму й спаяности, що зумів майже одинокий стати проти цілого світа. Німецька армія свою вартість виказала у всіх боях, а в тому є заслуга добре зорганізованого штабу. Так, український нарід має всі дані на створення самостійної держави, якщо дасться йому зразу зорганізувати регулярну армію. А в це я вірю. Організацію порученої мені частини постараюся зорганізувати на зразок німецький, користуючися вашою допомогою.

Начальник ген. штабу виявив своє вдовolenня з моїх відповідей, попросив мене хвилину задержатися в його габінеті, а сам пішов докласти міністрові. За якийсь час вернув і покликав мене до військового міністра.

Військовий міністер, ген. фон Штейн, стрінув мене дуже ввічливо у своєму дуже обширному габінеті з обстановкою, підходящою його постаті високого-імпазантного, вже старшого генерала. Привітавшись, міністер, правдоподібно для перевірки докладу начальника штабу, подав мені коротко ті самі три питання, які давав мені тамтой. Після короткої розмови міністер зі задоволенням сказав:

— Я дуже радо даю свою згоду на призначення вас начальником дивізії, яку маєється формувати з полонених українців у наших таборах.

На закінчення авдієнції заявив мені міністер, що на формування, мундурування й уоруження дістаю речинець тільки двох тижнів. Причина такого короткого речинця є та, що того вимагає правительство У. Н. Р., загрожене під той час большевицькими бандами, що під проводом Муравйова йдуть на Україну.

Від міністра повернув я відразу до начальника ген. штабу. Він ждав вже мене, щоб почати спільну працю підготовки постачання для організації частини. Сіли ми при столі заставленому телефонами. Перед ним стояв кусень паперу. От тут я був захоплений технікою, організацією і дисципліною нім. армії. В російській армії, коли організував я одну звичайну батерію, скільки потребував я на це енергії і часу! Скільки стосів паперу треба було в різних звітах та письмах списувати! А тут ціла дивізія — і все йшло, як в годиннику, без зайвих писанин та формальноостей.

На запит, який однострій бажаю я мати для дивізії, я відповів: національні жупани зі синього сукна. Зразок уніформи маємо в Ган-Мюнден в українській громаді, випрацьований військовим гуртком. Начальник ген. штабу викликав в телефон головного інтенданта й передав наказ приготувати до двох тижнів уніформу для 6 тисяч воєнно полонених українських козаків. Зробив записку на папері й узявши слухавку другого телефону, спитав мене, яке узброєння. Я відповів, що найкраще було б мати рушниці російського зразку з такими ж і набоями. (Під той час німці мали масу російської зброї захопленої разом з полоненими.) Мою пропозицію начальник ген. штабу передав начальникові уоруження. На кінець сказав він, що гармати й коні одержимо по прибутті на означене місце.

По скінченні тих всіх справ виїхав я з Берліна до Ган-Мюнден, щоб переводити організацію людського матеріялу. Табор застав я в стані очікування і неописаного хвилювання. Причина моєї поїздки до Берліна була вже тут відома. Довідалися вони з телеграми, присланої на мою адресу від Центральної Ради за підписом Мирової Делегації.

Телеграма звучала:

Дойчлянд, Ган-Мюнден, — Гефангененлягер, ген. Віктор Зелінський.

«На Україну найшов навал большевицьких банд, які вбивають населення і грабують країну. На захист zagrożеної батьківщини збройною силою закликаємо від імені Української Центральної Ради всіх старшин і козаків, що походять з України, вступити в ряди Української Армії».

Від імені Центральної Ради У. Н. Р.

Мирова Делегація.

Та телеграма мала для мене величезне значення. Перше за все під оглядом правного приймання справи. Бо до мене звернувся не тільки німецький уряд, але таки свій власний уряд. Врешті та телеграма поставила передо мною різко справу моєї діяльності. Я перестав з тією хвилиною бути відірваною самотньою частинкою, а входив в могутню машину українського державного будівництва.

До мене заходили старшини української громади й розпитували про вислід моєї поїздки до Берліна. Я їм сказав, що призначаю загальне зібрання всього табору. На зібранні про ті справи буду говорити.

Зібрання відбулося на другий день. До званої вже театральної салі зібрався цілий табір. Я в кількох словах подав свої розмови з німцями. Зясував їм умови Берестейського Миру, у висліді якого признається організацію військової частини з полонених українців в числі 6 тисяч козаків і триста старшин. Про ті справи табір довідався з телеграми. — Отже, — сказав я — рахую цей заклик приказом України. Бо вона, підписуючи Берестейський Мир, виступила як окрема держава, й як така вимагає від своїх горожан обовязків. Ті обовязки я виконую і приймаю на себе завдання творити українські військові частини до боротьби з наїзником за сповнення четвертого Універсалу, за Самостійну Незалежну Українську Державу. Таким чином, панове старшини, я складаю свій уряд начальника табору й проголошую себе, згідно з приказом У. Н. Р., старшиною української армії, як начальник першої кадрової добровольчої дивізії, зорганізованої з полонених українців, в Німеччині. На кінець я звернувся до старшин-українців, щоб помогли мені в тому ділі. Українська громада мусить зорганізувати мобілізаційну комісію, що розглядала б військові формулярі поодиноких старшин та принімала їх до формованої дивізії. Рішення громади я розгляну й затверджу.

По розв'язанні зібрання пішов я до своєї кімнати і почав виготовляти план організації козацтва. Я знав, що з тим буде легше, як зі старшинами. Бо козаки були гарно зорганізовані по своїх таборах. Вони були національно більше свідомі, як старшини. Тому я вірив, що козаки скорше відгукнуться на мій заклик вступати до дивізії, як старшини.

Того ж дня по зібранню звернувся я до козацьких таборів в Раштаті, Зальцведель і Вецлярі. В кожному таборі закликав я до телефону козака, що був головою громади. Прочитував телеграму Мирової Делегації і повідомляв їх, що формується дивізія з полонених українців старшин і козаків, якої начальником призначено мене. І я як такий пропоную зібрати всіх козаків, оголосити ту телеграму й закликати їх до організації військової частини. Рішення зібрання подати мені по телефону. Від кожного голови громади була одна відповідь: «Слухаю, пане генерале!».

На другий день дістав я відповідь від усіх таборів. Всі козаки одногосно рішили вступати в українські військові частини, щоб йти до боротьби за визволення батьківщини. А що в усіх таборах разом було понад 100 тисяч козаків, то я приказав з кожного табору взяти тільки по дві тисячі козаків, щоб було всіх 6 тис.

За пару днів комісія громади в Ган-Мюндені представила мені спис старшин, що бажають вступити до української армії. Я переглянув службові формулярі й призначив після їхнього стажу та національної свідомости на відповідні посади — командирів полків, куренів, сотень, чет та свій штаб дивізії.

В штаб дивізії я обібрав найсвідоміших молодих старшин, яких завважив підчас моєї праці в громаді. Начальником штабу став полковник Янів, персональним адъютантом Ростислав Кутітонський. До штабу увійшли: Сиротенко, Крушинський, Т. Омельченко... Командирами полків були призначені: Пухтаєвич, М. Чехівський, Малохатка, Блоха... Все це були видатні старшини й ідейні українці.

Згадаю ще про цікаве явище, яке існувало серед старшин. Ще до видання мною наказу про старшинські призначення, коли я переглядав списки старшин, до мене ніччю заходили деякі старшини й просили, щоб їх викреслити зі списків. Коли я питав, звідкіля таке їхнє рішення, то відповідали, що по таборі ходять чутки, мовляв, все те друга Корніловщина.

А на другий день знову приходили, перепрошуючи мене за свою необачність та недовіря, просили мене, щоб їх таки втягнути в списки організованої української дивізії. Я догадувався, що їх всі непорозуміння і брак довіря до нашої справи, викликували старшини-москалі, що кривим оком дивилися на організацію українських частин, які мали йти на охорону й зміцнення влади Самостійної Української Держави. Вони ж, як завзяті «єдино-неділімці» не могли навіть через думку припустити ім'я Україна, а тим більше — українські збройні сили! Через те вони старалися різними методами перешкаджати в організуванню української військової частини. Більшість старшин українців не звертала уваги на різні татарські вісти, що їх пускали московські старшини, але були такі, що вірили москалям і вагалися в рішенню вступити в українську дивізію. Деякі з них остаточно рішилися і вступили та пізніше були добрими українськими старшинами. Але були й такі, що воліли остати в таборі.

Згодом видав я наказ по дивізії і старшини з тією хвилиною станули українськими жовнірами. Після того настав момент висилки старшин до козаків по таборах. Старшини хвилювалися. Старшини були поділені по полкам і відповідно до того розїзджалися до відповідних таборів. Перший і третій полк формувалися в таборі в Раштат. У Зальц-веделі формувався другий полк, а у Вецлярі четвертий полк.

При працанні повчив я старшин, щоб вони, коли прийшло б до непорозумінь в таборах, не входили в ніякі суперечки. Про кожну справу мусять мене негайно повідомити телефонічно.

Штаб дивізії залишився зі мною в Ган-Мюндені.

Висилаючи старшин до таборів, я безсумніву сподівався, що старшинам там легко не прийдеться і що до тертя в таборах прийти може. Я знав, що козаки виховалися в таборах по українських громадах, що стояли на демократичних принципах. Я сподівався, що на козаків мусіла вплинути теж і революція в Росії, як теж повстання Української Держави. Через те, я предбачав, що козаки старшин приймуть з недовірям, тим більше, що козак звик уважати кожного російського старшину за москаля. До мене, як показалося, козаки віднесли з довірям, а то тому, що по телеграмі Українського Уряду, я був призначений на організатора української військової частини. А Український Уряд козаки безумовно визнавали й до нього відносилися з пошаною.

Мої сподівання справдилися. Нетерпеливо очікував я відповіді з таборів. І вони швидко прийшли.

На другий день по відїзді старшин з табору, покликано мене до телефону, де я одержав звідомлення від старшин зі всіх таборів. Звідомлення всіх було майже однакове:

Старшини приїхали до таборів. Тут прийняли їх управи українських громад. Вони скликали загальний збір козаків табору, на якому кожний старшина мусів виголосити промову зі своїм політичним кредо. І ось, що з того вийшло! Всіх командантів полків мною призначених, козаки скинули, а призначили нових командантів із прапорщиків, що мали вищу освіту й вміли добре говорити. Були це переважно адвокати, що зуміли перед козаками краснорічиво заявитися українськими свідомими патріотами.

Козаки, що під ту пору були краще освідомлені від наших старшин, усували тих з них, які в промовах не вміли виказати того національного запалу, що в той час горів серед козацтва. Вони усували їх, як національно «непевний» елемент. Бо козакам під ту пору була більше міродайна національна свідомість і очевидний український патріотизм, чим фахова вартість тих старшин. В деяких випадках козаки мали рацію. Але було й таке, що фахово гарний старшина й національно-свідомий український патріот — не вмів промовляти, тільки приказувати. Таких козаки призначували на низчі становища, бо вони не вміли демократично вихованим козакам подобатися.

Вістка про таке поступування козаків мене налякала. Цей випадок виявляв собою цілковите порушення дисципліни — невиконання наказу начальника дивізії. Я сподівався, що таке поступування козаків ворожо наставить німців до організації української частини. Так теж і сталося. Німці довідалися про ту справу й мене повідомили, що така дивізія буде непевною з військового боку. Отже радили мені цю справу залишити.

Я зрозумів вагу хвилини. Не міг я допустити в ніякому разі до негативного рішення німецького командування. Отже за всяку ціну рішився я рятувати справу. Тимбільше, що відчував правильність постави козаків з пункту їх національного почуття. Я знав, що це прекрасний матеріал на добровольчу дивізію. І тому я по надумі телефонічно повідомив усіх старшин, що були в козацьких таборах, щоб вони покорилися волі козацтва. Ті старшини, що не дістали від козаків якогось старшинського призначення — мусять зголоситися до дивізії простими козаками.

Мій наказ старшини виконали, зголосилися в поодиноких таборах на простих козаків до дивізії. Цей факт надзвичайно вплинув на козацтво, викликаючи підйом духа. Козаки зрозуміли, що старшини прийшли до них не з інших мотивів, як тільки з тих, щоб стати в обороні нашого спільного добра — нашої Батьківщини. Таким чином мою дивізію зєднувала не формальна дисципліна, а ідея, що дає найкращу запоруку відданості справі, для якої ця дивізія формувалася. Як пізніше виявилось, це моє рішення піднесло мій авторитет серед козацтва, яке зрозуміло, що ціллю формування дивізії є вищі завдання а не особисті амбіції начальника тієї дивізії.

В таборах заспокоїлося. Прийшло формування. Вибрано дві тисячі козаків в кожному таборі. Санітарні перегляди робили німецькі лікарі. А що вони мали з кого вибирати, то до дивізії призначували найздоровших козаків. До таборів прийшли готові уніформи для дивізії. Уніформа була така, яку запроектував військовий гурток в Ган-Мюндені — сині жупани. Звідси пішла назва для дивізії — Синьо-жупанники.

З кінцем двох тижнів, призначених на формування дивізії, прийшла до таборів зброя для козаків. Однак тут знову прийшла для мене непередбачена перешкода. З двох таборів (Раштат і Зальцведель) я дістав телефонічне повідомлення, що козаки не хочуть прийняти зброї. Вони заявили, що не знають, проти кого буде ця зброя звернена. Зброю приймуть вони щойно на території України.

Один табір Вецляр зброю прийняв.

Вісти про неприняття козаками зброї мене застановили. Я зрозумів, як далеко козаки були освідомленні. Вони ж могли взяти зброю, щоб тільки видістатися з неволі. Ні, вони того не хотіли. Бо вони бажали воювати за Україну, а не за інтереси німців, що хитро могли втягнути козаків на якусь власну ціль. Козаки були свідомі того, що

німці можуть мати й найкращі тенденції у відношенні до української справи, абе краще бути запевненим у своєму становищі й через те зброї не прийняли.

Мої симпатії були по стороні козаків, бо я розумів, що вони руководяться тут тільки ідейними мотивами. Я прийняв рішення і видав наказ, що зброя піде в ешелонах за частинами, а той табір, що зброєю прийняв, зложить її. Козакам зброю видасться аж в Україні.

Врешті прийшло повідомлення від німецького міністерства війни, щоб дивізія перейшла негайно в Україну. А штаб дивізії разом зі мною має явитися в Берліні в міністерстві війни.

Прийшов день 18 лютого 1918. р. Це був найкращий день в моєму житті. Тут прийшло остаточне визволення мене з неволі й поворот в ряди української нації.

Щиро-сердечно прашався я з табором. Хто не вступив до синьої дивізії, прохали мене, щоб я їх викликав в Україну, коли там справа буде стояти твердо. Це були переважно менше сильні характери, які ждали на те, чия візьме.

Двом старшинам: капітанам Мойсеєнкови й Яворському поручив я продовжувати в таборі працю української громади. Набирати українських старшин, щоб вони були готові до вступу в українську армію, коли я їх покличу.

На стацію виїхав я зі штабом на фастонах. Того ж дня прибули ми до Берліна. На двірці стрінули нас старшини німецького генерального штабу, які завезли нас автами до готелю. Німецькі старшини повідомили мене, що я маю явитися на другий день у військового міністра.

На другий день о 12. год. в полудне прибув я на авдієнцію до військового міністра. Міністер прийняв мене надзвичайно привітно й заявив, що організація дивізії пройшла надзвичайно успішно. На мою заввагу, що в тому заслуга його та його штабу, міністер відповів:

— Мусите знати, пане генерале, що справа формування дивізії з полонених висіла вже на волоску. Причиною того була звісна поставка козаків у відношенні до наказів, що є доказом їх нездисциплінованости. І тільки завдяки вашій тактовній політиці справа далася наладнати. Вірю, що свою частину приведете в Україну в дисципліні й порядку.

Розмова з міністром фон Штайном протягнулася досить довго. Говорили ми на різні теми. А на кінець розмови, жартуючи сказав мені міністер от що:

— Знаєте, пане генерале, в 1916 році приїхали до Німеччини з Росії три жінки в одягу сестер жалібниць. Їх вислала цариця, щоб вони відвідали табори полонених. Були це — жінка генерала Самсонова, жінка ген. Ключова й жінка бувшого виленського ген. губ. баронеса Вревская. Ті жінки відвідали мене в міністерстві й в розмові баронеса Вревская звернулася до мене з докором: «Що то ви німці видумали якусь

Україну. Ви все щось винайдете». Це було, пане генерале в 1916. році, а цікаво було б, що тепер сказала б та пані баронеса, коли б побачила повстання України та її збройні сили, а врешті поміч Німеччини у формуванні українських військових частин з полонених у Німеччині? — закінчив міністер.

Те все міністер фон Штейн висказав, жартуючи іронічно з вузьких поглядів пані баронеси, що, будьщобудь інтелігентна освічена жінка, а так неграмотно висказувалася про ту Україну, яка має за собою тисячлітню історію і велику культуру. Українського народу, як такого, не могли навіть винайти німці, про яких серед темного народу в Росії ходила чутка, що вони видумали малпу. Видно та пані баронеса була під впливом тих людей.

На закінчення авдієнції попросив мене міністер, щоб я прийняв участь разом зі своїм штабом в спільному обіді устроєному міністерством в честь українського війська. Обід мав відбутися в кімнатах генерального штабу при участі більшого числа німецьких старшин.

В означену годину прибув я і мій штаб на згаданий обід. Нас привітав міністер фон Штайн, як господар хати й попросив хвилину пождати, бо він виготовив для мене несподіванку. По кількох хвилинах на сальо увійшло трьох людей у цивільному вбранні. Їх привітав військовий міністер і привів до мене. Познайомив нас кажучи: «Ось пане генерале ваші міністри, а це панове — ваш генерал».

То була перша моя зустріч з державними мужами України — моєї Батьківщини. Ми сердечно привіталися, обнялися і поцілувалися. Це були панови М. Левитський, Севрюк і Остапенко (?). Левитський і Севрюк були членами української Мирової Делегації в Бересті.

Обід почався промовами. Військовий міністер поздоровив зорганізування першої української дивізії. Висловивши своє побажання, щоб та частина успішно боролася за незалежність України, та щоб вона була завязком творення могутньої збройної сили в Україні. Зокрема він звернувся до мене, як до начальника тієї дивізії. Короткою промовою подякував я міністрові, німецькому генеральному штабові й Німеччині за їхнє прихильне становище до України та поміч в зорганізуванні української військової частини. По тих промовах піднісся Левитський, що у своїй довшій, гарній, палкій промові висловив той стан України, який вона мусить зносити під сучасну пору в боротьбі проти червоних банд. Промова Левитського була висказана з так гарячим почуттям відданства, що вона зворушила мене й моїх старшин та навіть викликала в деяких сльози на очах. Це говорив представник України, що прибув з її серця, з золотоверхого Києва, про який ми гарячо мріяли. Промова його розворушила наші серця і вливала в наші душі гаряче почуття чину. Він на кінець промови звернувся до нас українців зі зазивом, щоб ми приспішили свої кроки у творенні військової сили та йшли на рідну землю, яка нас кличе. Я зворушено відповів словами нашого

гимну, що ми готові душу й тіло покласти для нашої Батьківщини, закінчуючи тоастром: Слава Україні!

По обіді військовий міністер попросив нас на балькон і тут зроблено спільну знимку. При працанні фон Штейн сказав мені, що ешелони з нашими вояками виїхали в напрямі Ковля, де є перший пункт українських земель, які під сучасну пору знаходилися під окупацією Німеччини. А я мушу спершу поїхати до Берестя, щоб там побачитися з командантом східнього німецького фронту ген. фон Гофманом. Там навяжу контакт з генеральним штабом східнього фронту в цілі спільної акції проти большевиків.

Вечером того ж дня покинув я Берлін. Мій штаб поїхав до Ковля, а я до Берестя Литовського. Зі мною їхав старшина німецького генерального штабу.

До Берестя їхав я продовж півтора доби. Думаю, ген. фон Гофман був повідомлений про мій приїзд. На станції ждав на мене старшина генерального штабу східнього фронту. Він відвіз мене до фортеці в Бересті (бо місто Бересть було зруйноване). Тут була призначена для мене кімната. Це був ранок. Старшина попросив мене, щоб я на год. 1-ту був готовий на авдієнцію до генерала Гофмана. По мене приїхало авто й я заїхав до головної квартири ген. фон Гофмана.

II. Генерал фон Гофман і Ковель.

Негайно по моему приїзді до квартири покликано мене до комнати начальника східньо-німецького фронту ген. фон Гофмана. Стрінув мене генерал з лагідним обличчям, з виглядом боевої людини. Взагалі його постать представляла стрункого, енергійного старшину. На грудях мав найвище військове відзначення, залізний хрест.

Несподіване було для мене те, що він промовив в російській мові. По офіційнім привитанню, почалася між нами щира розмова, як двох генералів двох різних армій. Від нього довідався я про те, що він вже в японсько-російській війні був німецьким військовим агентом при армії японського генерала Кавімура. Тут теж він мав нагоду стрінутися з одним із більших боїв, в якому я брав участь, і в якому я одержав найвище військове відзначення, хрест св. Юрія. Ген. Гофман знав теж і про мій бій під Березинами, де я по завзятій боротьбі дістався до німецької неволі. Він з признанням говорив про ті два мої бої. А я зі сумом відповів:

— Так, ви пане генерале хвалите мій бій під Березинами, який всеж таки скінчився для мене трирічним полонем. А мої побідники генерал фон Ліцман і Шефер Баядель кермують сьогодні німецькими арміями.

Генерал фон Гофман махнув рукою і сказав:

— Що там генерали Ліцман і Баядель, яка доля тепер перед вами отвирається, то вони про таке навіть і не мріють.

Мене ті слова генерала здивували. Я не знав, до чого він те говорить. Щойно пізніше, в Києві, я дізнався, які пляни готовили німці у відношенню до моєї особи. Але про те напишу пізніше.

— Звичайно — відповів я генералові — для мене в Україні отвирається дорога на пост начальника дивізії, а пізніше може й корпусу.

— В Україні тепер розвиваються такі події, що вони вас, як видатного старшину й організатора, можуть висунути на високе становище.

Тут ген. Гофман широко розказав мені про останні події в Україні, а зокрема по Берестейський мир, якого душею був він сам. Він зясував ті всі перспективи в молодій Українській Державі, яка вступила Берестейським миром на світову арену.

Врешті фон Гофман заявив мені отверто, що він до Берестейського миру був беззастержним русофілом, а про Україну, як про державну одиницю, він ніколи й не думав. Щойно Берестейський мир, а головню стріча з двома світами: московським і українським, перехилила його симпатії цілком на сторону України. Він побачив скільки Україна культурою і живучою силою перевищає Москву. Згадуючи про сучасний хаос в Росії, ген. фон Гофман заявив, що доля Росії лежала в його руках.

— Чому? — спитав я.

— В Москві мали ми свого військового агента. Він, зараз по більшовицькому перевороті, надіслав до мене телеграму, щоб я, як командант східного німецького фронту післав до Москви один полк наших жовнірів і большевицька революція буде зліквідована. Наш військовий агент, людина здібна, є добрим знатоком російських відносин. Його зазив мав дійсно надійні підстави. Відносини в Москві були такі, що ми могли дуже легко опанувати Москву, наставити вигідну нам владу й у той спосіб цілковито зліквідувати наш східний фронт. Я, розуміючи думку й пляни нашого агента, зараз же звернувся телеграфічно до канцлера Німеччини Георга ф. Гертлінга, подаючи йому пропозицію нашого військового агента в Москві. При тим додав я, що можу вислати не тільки полк, але цілу дивізію. Нажаль дістав я від канцлера відповідь, що того не потрібно робити, бо це не лежить в нашому інтересі. От бачите, пане генерале, як прогайновано прекрасну нагоду. Про те я переконався іменно на Берестейському мирі, де стрінувся з тими більшовиками, яких ми могли в зародку зліквідувати.

— Яке ваше враження з Берестейського миру? — спитав я фон Гофмана.

— Дуже гарне відносно української делегації, не дивлячися на молоді літа поодиноких делегатів, що було одинокою їх хобою. Натомість надзвичайно прикре враження довелося перенести від більшовицьких делегатів, що поводитися надзвичайно ганебно. Делегатами були Троцький, Йоффе, Сокольников і інші. Мусів я зужити багато енергії, стримуючи себе у своєму поведенні з тими пройдисвітами, що захотіли на політиці робити гешефт. Нераз брала мене охота показати тим панам двері. Але наш уряд вимагав якнайкорше зробити мир з Росією, то ж я мусів себе стримувати, щоб не перервати переговорів.

— А як представлялися делегати з України?

— В повному контрасті до більшовиків. Перша моя зустріч з представниками України є як найкраща. Вони залишили в мені найкраще враження, як під оглядом своєї інтелігенції, культурности, інтелектуального стану, так теж під оглядом гарячого патріотизму. Тих делегатів будете мати змогу сьогодні пізнати на обіді, на який я вас запрошу, і який відбудеться в саях нашого старшинського зібрання.

Задоволений тією щирою розмовою з такою гарною людиною, пішов я до свого помешкання, щоб трохи відпочати.

Обід почався в просторій салі старшинського зібрання. З початком обіду ген. фон Гофман припровадив двох цивільно вбраних панів і їх мені представив. Це був знаний мені з Берліна п. Севрюк і п. Любинський, український міністер закордонних справ. По звичайному привитанні засіли ми до обіду. Ген. фон Гофман посадив мене по правій стороні від себе, а пп. Любинського і Севрюка напроти себе. Ген. фон Гофман, починаючи обід, сказав:

— По старому східньому звичаю обід пічнемо чаркою горілки.

Час обіду переходив на дружній гутірці. Участь в обіді брали старшини генерального штабу східнього фронту в числі понад 50 людей. Гофман в ширій розмові зі мною пригадав мені те, про що він вже згадував. Іменно надто молодечий вік українських міністрів і делегатів. При тім підкреслив мені, що це майже все студенти київських високих шкіл. Почавши від прем'єр-міністра Голубовича, а скінчивши на отут присутнім міністрові закордонних справ Любинським. А щоб це мені доказати, він звернувся до Любинського:

— Скажіть, будь ласка, скільки вам літ?

— А вгадайте — відповів трохи сконстернований Любинський.

— Я гадаю, 21 літ — відповів жартівливо Гофман.

— Не вгадали, бо 22 роки.

З такими самими питаннями звернувся Гофман і до Севрюка, який, як показалося, теж був надто молодим, студентом з першого, чи другого року університету. При тих запитах Гофман щиро сміявся, штур-

каючи мене кожночасно ліктем. А що він був вже трохи «під гумором», то він, не перестаючи сміятися, знову звернувся до Любинського:

— Скажіть мені, чому я розумію російську мову ген. Зелінського, а не можу добре зрозуміти вас, хоч ви теж говорите російською мовою?

— Думаю — відповів Любинській, що я не вмю так добре російської мови, як ген. Зелінський.

— Ні — сказав Гофман — ви, як студент російського університету, знаєте знаменито російську мову. Але ви за скоро говорите. Так не повинен в ніякому разі говорити міністер закордонних справ. Його річчю є кожне висказане слово добре розважити.

Прикро було слухати зауваг німецького генерала українському молодому міністрові, що не вмів навіть належно себе оборонити. Але всеж таки Гофман робив те все не зі злости, але по батьківськи хотів повчити молодих українських міністрів, до яких відносився з повною симпатією. Мушу при тому зазначити, що розмова велася в російській мові, якої не розуміли інші старшини німецького штабу. Через те не могли відчувти науки їхнього старого генерала молоденьким представниками української держави. Гофман про те знав, тому не стіснявся.

З кінцем обіду принесли шампан. Ген. фон Гофман піднісся і сказав промову в російській мові, яку зараз же перекладчик передавав на німецьку мову для німецьких старшин.

У своїй промові він дуже щиро виявив своє задоволення з приводу Берестейського миру та стрічі на ньому з представниками української молоді держави. Радісно привітав він те, що Німеччина має можливість підтримати формування українських військових частин та взагалі допомогти українському народові проти наїздників. Привітав він мене, як начальника першої української дивізії. А врешті підняв тоаст за Україну, за її армію та за представників України, присутних на цьому обіді.

Всі німецькі старшини повторили тоаст за своїм генералом.

Знов наляли шампана. Мусів я відповісти на його промову. Піднявся і менш-більш сказав от що:

Я належу до покоління, яке не стратило віри в чудеса. І саме сьогодні те, що я переживаю, потверджує мою віру. Бо дійсно, чи не є це чудом, що ми недавні вороги, які ще вчора стояли проти себе багнет проти багнета, — сьогодні сидимо за спільним обідом в головній квартирі командуючого східним німецьким фронтом. — Друге чудо, це щира промова пана ген. фон Гофмана з побажаннями щастя і добробуту Україні у її визвольній боротьбі та засвідчення про допомогу у формуванні частини для української армії зі сторони Німеччини. Отже я очікую ще третього чуда, що два народи, німецький і український, які

долею були поставлені у два ворожі табори один проти другого — у недалекому майбутньому стануть тривкими союзниками.

Підніс я свою чарку за німецький нарід, за гостинного, щирого господаря ген. Гофмана та за весь його штаб.

Коли я усів, Любинський звернувся до мене з докором:

— Пане генерале, ви говорили про союз. Про ніякий союз з Німеччиною в нас нема тепер мови.

Цю замітку почув ген. Гофман і вона зробила на нього прикре враження. Він суворо глянув на Любинського й сказав:

— Так, пане міністре, ви це висказали в прияві усіх старшин, значить це ваша офіційна заява. Ви протестуєте проти союзу з Німеччиною. Я це беру на увагу й зараз видам відповідні зарядження

Тоді звернувся до свого начальника штабу:

— негайно телефонуйте до канцлера Німеччини про ту саме висказану заяву міністра Української Народньої Республіки.

Настав прикрий стан. Любинський почервонів і не знав, що сказати. Не менше сконстернований був і я. По хвиливі мовчанці ген. Гофман злагіднив свій суворий вигляд і звернувся до Любинського:

— Пане Любинський, ви мусите знати, що вам, як міністри заграничних справ, не вільно ніколи своїх думок висказувати на зверх.

Любинський почав виправдуватися, що дотепер не було ніякої мови про союз з Німеччиною, а тільки про мир. На загал Любинський був змішаний і не вмів вяснити те своє нетактовне становище, як дипломат. Ген. Гофман цілковито успокоївся, усміхнувся і знову звернувся до Любинського:

— Не бійтеся, телеграма не піде, я тільки пошуткував. Але тямте, що ген. Зелінський є вояк а не політик, він висловлює своє вояцьке, персональне наставлення. А ви, як політик, мусите говорити тільки те, що є звязане з вимогами дипломатії. Ваші персональні наставлення лишайте все для себе. Це прийміть від мене, як науку від старого генерала, що з повною симпатією відноситься до української справи, а зокрема до вас. Бо вас я добре пізнав підчас Берестейського миру й до вас набрав симпатії.

Обід скінчився в доброму настрою всіх присутних, не виключаючи Любинського. Він зрозумів, що мова Гофмана була батьківським відношенням до нього.

Всежтаки те все зробило на мене прикре враження. Чейже тут німець робився учителем українських міністрів.

При працанні запросив мене Гофман до себе до приватного помешкання на шклянку чаю.

Мене відпровадив до дому міністер Любинський. Розмовляли ми на різні теми. Я його зразу полюбив. Це був гарний юнак з гарячим патріотичним наставленням та з великою вірою в успішність нашої революції. Нажаль він в ніякому разі не надавався на міністра заграничних справ, яке під оглядом молодечого віку, так теж цілковитого браку дипломатичного вишколу.

Вечером у 6-тій год. заїхав я до приватного помешкання Гофмана. В його кімнаті крім нього застав я ще трьох його вищих старшин генерального штабу. Підчас чаю говорилося багато про події в Україні та про завдання українського уряду а зокрема української армії. Гофман торкнувся теж і тієї сцени, яка заїснувала підчас обіду.

— Бачите, пане генерале, які симпатичні ті ваші міністри, але ж вони ще такі молоді. За весь час моїх переговорів з українцями, я перший раз стрічаю старшу, досвідчену людину, вас. Направду я дуже турбуюся тим, яка доля жде вашу молоду державу, коли такі молоді люди кермують її політикою.

По чаю ген. Гофман завів мене в низ будинку до величезної салі зі сценою, де насвітлювано кіно з образами мирових переговорів в Берестю.

Почалося насвітлювання. З початку були картини, що представляли засідання мирової конференції. Послідня картина — підписання договору. Тут представлена була переповнена саля, в якій лякеї на підносах носили шампан. Врешті Гофман звернувся до мене:

— Бачите, там позаді серед делегатів, бігають якісь панове. Пізнаєте, це ваші делегати. Ви бачите, всі делегати на ту велику подію, підписання мирового договору, поприносили свої пера. А ваші — українські делегати не принесли зі собою жодного пера, бо наперед того не передбачили. Через те бігають, щоб їм хтонебудь позичив, бо вони мусять підписати договір...

І він став сміятися, бо на картині було видно, що ніхто не хотів позичити пера українським делегатам.

Вернув я до хати й довго не міг заснути. Весь час в моїй голові бушували різні думки, перед очима пересувалися образи минулого дня та пляни й мрії прийдешних днів. Всежтаки для мене було ясне, що положення України під сучасну пору незавидне. Вона мусить творити сильну армію і твердий уряд, що виявлятиме волю всього українського народу. Збройні сили — це безперечно мусить нам допомогти Німеччина, яка, як я бачив, прихильно поставилися до наших справ, а навіть активно дає поміч українським збройним силам. Так. Але чи це щире зі сторони німців? Що ж, потапаючий хапається і бритви! А всежтаки, коли ми створимо сильний уряд і армію, тоді наші союзники мусять числитися з нами, як рівні з рівними. Німеччина, хоч може й має скриті наміри у відношенню до України, але вона тепер дає

в руки українського воїна рушницю, що є найкращою запорукою сили. Сильна армія, це запорука сильної держави. А коли ті воїни будуть патріотично освідомлені і в них буде збуджена давня традиція українських військових сил, то жодні хитрощі не зламають тієї традиції. Наперед користаймо з нагоди й творім збройну силу. З такими думками я заснув і моя розбурхана уява успокоїлася у сні.

Ранком другого дня, перед своїм відїздом до Ковля, до моїх частин, я заїхав до Гофмана, щоб з ним попрощатися так, як він того бажав.

Послідня розмова пройшла у дуже щирій атмосфері, як у відношенню до нашої справи, так теж і до мене. Ген. Гофман заявив мені, що вся дивізія синіх буде покищо розташована в Ковлі, куди сягають німецькі сили. Там дивізія буде мати забезпечений прохарчунок. Там теж прийдуть для дивізії гармати й коні разом зі зброєю для козаків.

До дивізії будуть приділені з німецької сторони інтендантські старшини, як також гарматні й кулеметні. Ті останні будуть інструкторами при дивізії. Дивізія мусить відбути військові вправи перед тим, нім відійде в Україну.

Крім того, до мого генерального штабу призначається видатного старшину німецького генерального штабу, якого вислало німецьке міністерство війни. Був це гавптман граф Альвенслебен з кількома старшинами. До нього — сказав мені ген. Гофман, могу поставитися з повним довірям. Відтак Гофман звернувся до мене:

— З вишколом дивізії мусите спішитися, бо перед вами стоїть велике завдання відбити Київ з рук большевицьких банд. Ваші частини підуть першими проти ворогів, а вслід за вами дивгнуть вам на допомогу частини німецькі.

Працюючися, попросив я Гофмана, щоб він вистарався дозвіл від німецького військового міністерства, зорганізувати дальші військові частини з полонених українців у Німеччині, яких, як я довідався, було до сто тисяч. А передовсім просив я його зорганізувати на швидко ще одну дивізію.

Ген. Гофман цілком щиро заявив мені, що він візьме на себе цю місію, бо він на правду почуває себе щирим приятелем України. Відносно другої дивізії, він постарається як найскорше це перевести й про вислід повідомить мене зараз через Альвенслебена.

їхав я поїздом крізь поліські болота в сторону Ковля. Тут роздумував я над тим, що собою уявляє моя дивізія, та як поступити мені з нею у відношенні до моїх наказів ще з табору в Ган-Мюндені. Я рішився справу потрактувати так, щоб мій наказ був вповні виконаний.

До Ковля приїхав я 21 лютого 1918 року. На двірці ждали на мене представники, старшини від штабу німецького корпусу та старшини мого штабу, що вже ждали на мене в Ковлі.

Тут зголосив мені начальник мого штабу Янів, що дивізія росташована в містечку Голобах під Ковлем. Там теж є поміщення для начальства, для штабу й для мене.

З двірця завезли мене до штабу німецького корпусу. В штабі представлено мені гавптмана Альвенслебена. Зі старшинами німецького штабу умовився я в справі стріляння та маневрів, як теж всякого постачання для козаків.

Прибувши до свого помешкання, скликав я свій штаб і командантів полків на коротку нараду. По нараді видав я наказ командантам полків, щоб на другий день вистроїли цілу дивізію на площі, бо я хочу переняти офіційно начальство над дивізією.

Я хотів на добре взятися до швидкої організації дивізії, бо по своєму приїзді до Ковля застав я письмо від українського військового міністерства з офіційним призначенням мене на команданта дивізії Синьожупаників, як теж заявив приготувати її в якнайкоротшому часі до походу в Україну.

Вполудне другого дня вийшов я на площу, де зібралася дивізія. Був це гарний день ранньої весни. Наблизився я до фронту витягнутих у одну лаву полків. На команду старшого команданта полку Пухтаєвича, козаки віддали мені пошану рушницями на позір. На моє привітання «Здорові козаки», була гучна відповідь «Здорові пане отамане». А коли я їм зложив подяку за добру поставу, то вони всі враз гукнули бадьоро «Слава Україні».

Пішов я по фронту. Обличчя бадьорі й весняно веселі. Чудесна синя уніформа, шапки зі шликами різної краски по полкам. Стояли струнко. Робили враження муштрові частини доброї армії. Моє серце раділо, бо я уявляв собі, що таких сто тисяч стане вборзі у залізних рядах боронити Батьківщину. Як жорстоко тоді я помилявся. Не гадав я старий вояка-романтик, яке розчарування стріне мене й тих передімню, ще молодих з ясними обличчями козаків, вже в короткому часі.

Станув я посеред фронту, дав приказ на спочинь і звернувся до козаків з промовою.

Зясував їм коротенько теперішній стан в Україні. Призначення нашої дивізії іти в першу чергу на визволення золотоверхої столиці України. Підкреслив значення військової дисципліни, що мусить бути не примушеною карами, а зрозумілою і відчутною всіма українськими вояками. Без тієї дисципліни українська армія особливо під сучасну пору не стала б поміччю для молоді української держави, але цілковито загибіллю. Як примір, подав я їм московську армію й її цілковитий упадок.

— Отже мушу зазначити вам — сказав я — що моє завдання, як вашого начальника призначеного урядом української держави, є в першу чергу впровадити дисципліну в дивізії. Ще в таборі в Ган-Мюндені видав я наказ, призначаючи вам старшин. Ви могого приказу не

виконали. З того видно, що у вас завелося переконання, будьтоби в українській армії мало існувати виборче начало, подібно, як це заіснувало в російській армії в час революції. Цей порядок довів російську армію до руїни. Він не є в ужиттю ніяких кадрових армій всього світа. З практичного боку ви мною призначених старшин цілком не знали, ви з ними не служили, не були під їхньою командою. Чиж можете після того сказати, які вони є, добрі або злі? А ці старшини були в старшинському таборі, були вибрані спеціальною старшинською комісією і були затверджені мною, як начальником дивізії — на мою відповідальність. Тільки я можу змінити їхнє призначення, слідкуючи за їхньою службовою здібністю та відданістю на службі Батьківщини. Через те, що наша дивізія є сформована з добровольців, то після тих моїх слів проголошую: Всі старшини й козаки, що не є згідні з тими примітивними засадами вояцького діла, можуть вийти вперед і залишити дивізію.

Мої слова висказані просто, по вояцьки, зробили на козаках замітне враження. На повторення мого зазиву опустити ряди дивізії, коли хто не вдоволений — ніхто не виступив.

— Так значиться — сказав я — всі згідні служити українській армії згідно з вимогами вояцької дисципліни.

Всі враз гукнули: Згода, отамане!

— Тепер зате, — сказав я — що ви відмовилися взяти зброю з рук німців у таборах полонених на німецькій території задля небезпеки, що не знали ви, проти кого ця зброя буде звернена, — рахую своїм обов'язком висловити вам мою щирю подяку. Сьогодні, коли ви знаходитесь на землі України, без сумніву знаєте, проти кого ця зброя буде звернена. Через те, візьміть її і бережіть як один з найкращих чинників до боротьби за здійснення наших дитячих мрій, за звільнення нашої Батьківщини з рук кривавого наїздника, за створення могутньої Української Держави. За ваш чудесний вигляд, за ваш прекрасний настрій, за вашу бодру поставу — моє вам щире спасибіг! — закінчив я свою промову.

У відповідь на це гучне «Слава Україні!» понеслося з уст козаків по просторих полях Полісся.

Після того зібрав я на своїй квартирі старшин мого штабу, як теж поодиноких полків. Тут у першу чергу наказав я своєму начальникові штабу виконати наказ виданий мною в Ган-Мюндені відносно призначення старшин. А також порішено на тій нараді в моїй квартирі, завести дисциплінарні поступування в дивізії. Через те, що не було окремого військового статуту про кари, я зарядив ось що: За переступство проти порядку в дивізії — персональне словесне упінення, друге — перед цілою частиною, а третє — геть з дивізії. Те розпорядження відчитано перед козаками всіх полків, і на те козаки дали своє гаряче приречення.

Дивізія була цілковито забезпечена харчами й іншими необхідними речами від німецького командування. Через те я і мій штаб не потребували тими речами журитися. Весь час посвячувано на вправи й боєвий вишкіл дивізії, підготовлюючи її на швидку до маневрів і до походу в Україну.

Одночасно постановив я використати час і дозвіл ген. Гофмана на організацію дальших дивізій синьожупаників з полонених українців в Німеччині, що не могли вийти до першої дивізії. А їх було десятки тисяч. З них можна було зорганізувати кілька корпусів.

Закликав я до себе найстаршого в моїй дивізії полковника Пухтаєвича, що командував першим полком моєї дивізії. Розказав я йому про мою розмову з ген. Гофманом відносно формування дальших дивізій. Видав я йому відповідні до того інструкції, призначив його моїм заступником і віддав йому референтуру організації дальших частин.

Я сам тимчасом узявся за сильніше зорганізування моєї дивізії та її військовий вишкіл. Дивізія складалася з чотирьох піших полків та гарматного полка. Командантами полків були всі ті, яких я призначив ще в таборі в Ган-Мюндені. Змінив тільки команданта першого полка. На місце Пухтаєвича, що став моїм заступником, призначив командантом Миколу Шаповала.

Був це молодий енергійний старшина, що прибув до моєї дивізії разом з частиною, яка була зорганізована з полонених українців у Німеччині за старанням Союзу Визволення України ще далеко до зорганізування моєї дивізії. Та частина була відразу перенесена на Волинь. Вона тут вела організовану культурно-освітню працю та військову організацію волинського громадянства. Командантом тієї частини був Микола Шаповал. Ще 17 лютого одна часть його відділу, дві чети під командою Повойка й Лисенка, вирушили разом з німецькими військами в сторону Києва проти большевиків. Ті чети мали бути провідниками й представниками Центральної Ради при штабі 45 німецької саксонської дивізії, що маширувала на Київ. Призначення тих чет на так відповідальне становище вказує, яку вартість представляла частина Шаповала.

Сам Шаповал, виславши дві чети до Києва, остався з рештою козаків у Ковлі і з тими козаками пристав до моєї дивізії. Цей факт був для мене дуже корисний, бо частина Шаповала складалася з дуже свідомих й інтелігентних козаків, серед яких було багато вчителів і студентів. Шаповал був інтелігентною і національно свідомою людиною.

Йому передав я команду першого полку, що був під назвою Тараса Шевченка. Його діяльність на тому пості, як теж у пізніших роках наших визвольних змагань вповні виправдала мої сподівання.

Організація дивізії і творення її боєвого вигляду поступала вперед.

Про заосмотрення дивізії у все необхідне та про її узброєння мав дбати з німецького боку капітан граф Альвенслебен зі своїм штабом, що був призначений до мого штабу з головної німецької квартири.

Опіку над другою дивізією дістав від головного німецького генерального штабу капітан Цімерман.

Капітан граф Альвенслебен уявляв собою незвичайно енергійну людину, щиро віддану українській справі. З ним швидко навязав я відносини завдяки французській мові, якою ми порозумівалися. Він користувався надзвичайним авторитетом в головній квартирі. Відіграв він велику ролю за всі часи окуповання України німцями, як за часів Центральної Ради, так теж і за гетьманату. До мене відносився він з пошаною, мабуть згідно з бажанням і вимогами ген. Гофмана.

Виряд синіх був дуже добрий. Узброєння складалося з російських зразків від кріса до гармати. Не гірше було з одягом, біллям і чобітьми. Харч теж був непоганий.

Крім частини Шаповала до моєї дивізії втягнуто теж свіжо захоплених полонених німцями українців з російської революційної армії. Вони перебували на терені Ковля за дротами. До організації тих полонених виделегував я зі свого штабу поручника Тиміша Омельченка, який до тієї праці дуже надавався, як своїм темпераментом, так теж ідейністю та умінням перелаяти свої почуття другим. Тиміш Омельченко був теж призначений до всіх військових праць, що були зв'язані з німецьким постачанням.

Разом з військовим вишколом синьої дивізії йшло громадське виховання козаків у їх духовій зв'язі з Україною. В тому помагав мені в першу чергу Шаповал зі своєю частиною, що вже перейшла раніше громадську виховну школу. Найбільше до громадянського вишколу козаків причинилося само життя. Козаки стрінулися безпосередно з українським, вже досить свідомим, селом. Вони на місцях стрінулися з бандитизмом большевицьких занархізованих частин. Були випадки, що козаки приводили до мене зловлених большевицьких грабіжників, що навіть в перебранню жінок бушували по Волині. Все те незвичайно обурювало козаків, а zarazом добре впливало на їх національне виховання.

З боку пропаганди допомогли мені представники Української Держави, що приїздили до Ковля. Був це прем'єр міністрів Голубович, студент третього року політехніки, та вже згаданий мною міністер закордонних справ Любинський.

Тут вперше запізнався я з прем'єром Голубовичем, який на свій пост був рішучо замолодий. Уважаю, що це було однією з хиб тодішнього правління України, що таких молодих людей ставлено на такі поважні державні пости, підходячи до того тільки з партійним критерієм. Хто б то не був, тільки, щоб належав до панівної партії. Мушу признати, що ті міністри були дуже гарні люди й великі патріоти, але рішучо не державні мужі, як це виявилось пізніше в Києві в зв'язку з організацією Української Держави, армії, а зокрема дивізії синьожупанників. Треба підкреслити, що Україна справді під тим оглядом

знаходилася в глухому куті, бо майже вся старша інтелігенція була русофільська й через те не могла стати при кермі молоді Української Держави. Найкращим доказом того є невдачний уряд гетьмана, що окурувався московською чорною сотнею — єдино-неділімцями.

Панове міністри Голубович і Любинський виголошували гарні палкі промови до моєї дивізії, що жадібно ловила, прямо їла слова представників Української Держави, тієї Держави, що сяєвом великих надій світила в їхніх розбуджених, твердих мужицьких душах. Найбільше умів захопити козацтво своїми промовами Любинський.

Промови українських міністрів мали ще й те значення, що вони, як представники української влади, у своїх бесидах говорили те, що я подавав у своїх наказах, як начальник дивізії. З хвилиною приїзду українських міністрів до Ковля, дивізія синіх ставала вже не якоюсь там частиною отамана Зелінського, але правдивою частиною армії Української Держави.

Найбільше помічним в освідомленні мого козацтва та створенні на правду щирого національного моноліта був К. Місевич.

Несподівано одного дня явився у мене цивільно убраний чоловік. Представився Місевич — представник Центральної Ради. Заявив, що приїхав сюди, щоб бути помічним при праці в організації дивізії. Сам він по походженню селянин, поштовий урядник.

Його вислав я поміж козаків. Поінформував його про те, яке буде його завдання. Серед козаків напевно мусять бути закриті большевицькі агітатори, отже його завданням буде те прослідити та швидко позбутися, як їх, так і їхньої отрути. Повідомив я командантів полків про нього, та наказав дати вільну руку в праці серед козацтва.

Зразу почав він свою працю. Козаки прийняли його поміж себе дуже сердечно. Він, як той, що вийшов з народу, знав, як треба з козаками говорити. Через те його праця була незвичайно велика. Все, що він сказав, козаки приймали беззастережно й з довірям. Незвичайно пильно слідував він, чи нема серед козаків большевицьких агентів. А що козаки мали до нього повне довіря, то йому в тому приходилося дуже легко. Кожного вечера складав мені звіти зі своєї праці.

Одного дня прийшов він до мене зі звітом.

— Пане отамане, за тих кілька днів моєї праці серед козацтва, в кожній сотні знайшов я по кілька людей щиро відданих нашій справі. Через них я маю можливість пізнавати стан козацтва. От і завдяки їм, як теж і моїй особистій провірці, стверджено, що в частинах є закритих кількох большевицьких агітаторів.

— Чи ви можете певно ствердити, що це все відповідає правді?

— Так, я і мої друзі переловили їх на пляновій агітації. Підозріваю, що вони між собою мають організацію.

Від нього одержав я спис двадцятьох козаків і одного прапорщика (був це юрист — п'яниця). Тоді звернувся я до капітана Альвенслебена, переконав його, що з того не треба робити голосних кар, а попросту усунути їх з дивізії. Він мене зрозумів і погодився. В ночі прийшли до них німецькі підстаршини, приказали зібратися, відвезли їх на поїзд — назад в табор полонених в Німеччині.

Козаки не знали, що з тими людьми сталося. Вони між собою навіть говорили, що ті люди пішли до большевиків, бо про їхнє большевицьке наставлення козаки добре знали.

З того часу відносини серед козацтва змінилися. Місевич кожно-часно здавав звіти, що стан козацького настрою є дуже гарний і що козацтво хвилюється, щоб чим скорше йти на Київ проти большевицьких банд та їхніх розбишацтв. Вони зверталися до Місевича з проханням:

— Скажіть, будь ласка, панові отаманові, що ми вже досить навчилися і можемо та хочемо йти в Україну проти ворогів, а решту вишколу дістанемо у боях.

Місевич переповідаючи мені розмову козаків так і просив в їх імені, щоб скорше йти на Київ.

— Пане отамане, така дивізія — це чудо не військо, воно своєю поставою і дисциплінованістю покличе весь нарід до зброї проти відвічного гнобителя України.

Такими настроями й бажаннями горіли й всі старшини дивізії. Поділяв теж це й я, отаман дивізії.

Отже прийшла черга відвестися до військового міністра України Жуківського, бувшого штабскапітана російської пограничної сторожі. Чекав я на нього, щоб він приїхав до Голобів, як це зробили Голубович і Любинський. Однак він того не зробив із причин, які щойно пізніше виказалися.

Вислав я до нього мого найкращого старшину-дипломата Сиротенка з рапортом на письмі. В рапорті подав я про стан дивізії та готовість її до походу на Київ. Просив я військового міністра, щоб надіслав мені наказ вирушити на Київ, чого домагається все моє козацтво. Сиротенко поїхав до Житомира, де в той час перебував Український Уряд.

Сиротенко вернув з Житомира не веселий.

— Кажіть, були, бачили міністра, як прийняв?

— Майже мордою об стіл.

— Чому так?

— Зразу спитав мене міністер Жуківський, чому сам отаман Зелінський не з'явився до міністерства. Я йому відповів, що пан отаман не має можливості, бо має справи з дивізією і не може її так залишити. Про наступ на Київ міністер нічого не відповів.

Відомости Сиротенка зробили на мене прикре враження. Я прийшов до заключення, що відношення військового міністра до синьої дивізії

є вороже, а зокрема до мене. Я зрозумів, що це недовіря до мене зі сторони партійця соціал-революціонера, як до бывшего генерала російської армії, що не належить до партії соціалістів-революціонерів. Впрочім ця його ворожнеча була обґрунтована ще глибшими критеріями, що я пізнав щойно в Києві при його відношенні до моєї дивізії.

Від часу повороту Сиротенка, вся дивізія нервово очікувала визнання її на фронт до боротьби. Всі горіли бажанням до бою — до бою. А тимчасом від правительства не було жодних вісток. Населення України творило собі легенду що на звільнення України іде велика армія, думаючи, що нас є кільканадцять тисяч. Козаки зачували про ті поголоски серед населення й ще більше хвилювалися, бо їх боліло те, що вони сидять бездільно, тоді, коли населення з таким одушевленням їх очікує.

Ми дізналися, що 45. німецька дивізія разом з деякими українськими частинами маширує вже на Київ. Ця вістка хвилювала мене й моїх козаків, що до Києва вступають німецькі частини, як перші. Нас це боліло тимбільше, що наша дивізія була призначена на звільнення Києва, а тимчасом сидить бездільно.

Козаки моєї дивізії слухали промов міністрів, а передовсім виховані Місевичем, добре знали про большевицький похід в Україну та їхню руйніницьку роботу. Найбільше їх хвилювало оповідання Місевича про те, що в час подоху банд Муравйова на Київ в Україні не було армії, не було війська, щоб стануло в обороні столиці України, щоб здержати дикі орди московських наїздників. Місевич гарячо переповідав їм про те, що на охорону столиці станула горстка одважних юнаків студентів і гімназистів проти тисяч диких північних орд з метою згинути, а врятувати честь нації, що в найтяжчу хвилину не зуміла поставити армії на охорону своїх границь. Мої козаки, завдяки Місевичу, здається, перші гострили свою боевість на прекрасній невмірущій легенді Крут. Вони палали жадобою пімсти за смерть найкращого цвіту українських степів. А також горіло моє козацтво бажанням першим увійти в столицю України, та поклонитися памятникові Великого Богдана.

Оповідання Місевича та його незвичайна вмлість натхнути своїх слухачів мали великий вплив на мене. Все те врізблювало глибокий карб у моїй душі. Я, хоч був вже немолодий, а всеж таки по молодечому мріяв про те, щоб бути одним із перших в столиці наших гордих князів-завойовників. Підбадьорувало мене до того ще й те, що під моїм командуванням була на правду гарна частина, натхнена гарячою любовю до Батьківщини. За весь час моєї 35-літньої військової служби в російській армії ніколи не мав я такої частини, як тепер. Можна собі уявити, які почування горіли у моїй душі на згадку, що я йду на порятунок України, на охорону її столиці, та що мене очікує бій не на полях Манджурії чи Польщі (в російській армії), але на степах України у проводі прекрасної української частини.

Наші мрії не сповнилися, нас несподівано стрінуло розчарування.

В дні 3. березня зайшов до мене весело настроєний капітан Альвенслебен і повідомив, що більшовики з Муравйовим втікли з Києва під погрозою німецьких і українських військ і, що український Уряд вже в Києві. Наша дивізія мусить негайно почати ешелонами переїзд до Києва. На другий день я з Альвенслебеном мав автом виїхати до Києва, щоб там бути раніше за дивізію.

Вістка Альвенслебена мене дуже вразила. З однієї сторони була невимовна радість, що Київ вільний, а з другої жаль, що ми синьожупанники своїми багнетами його не добували. Жаль за тими романтичними мріями...

Мій штаб, старшини й козаки, відчували те саме, що й я.

Того ж дня видав я наказ по дивізії про наш перехід до Києва. Залишив в Ковлі полковника Пухтаєвича для організації другої дивізії.

III. Синя дивізія в Києві.

Четвертого березня вирушив я на німецькому авті до Києва. При моторі сидів Альвенслебен. Зі мною їхав мій начальник штабу Янів і мій персональний адютант сотник Кутітонський.

Була чудесна погода. Українська природа викликала у мене прегарний настрій. Я був на рідній землі й прямував до Золотоверхого Києва.

Переїхали через Дубно й Рівне до Житомира. Тут ми переночували в гостинниці, а на другий день біля полудня віхали до Києва. Я зі своїми старшинами залишився в Гранд-готелі, а Альвенслебен поїхав до свого штабу, що був вже в Києві.

В той же день зайшов я до будинку військового міністерства на Печерськ і представився військовому міністру Жуківському. Заразом зложив рапорт про похід дивізії до Києва. Прийом був цілковито сухий-офіційний. Спитав я його, де має розташуватися дивізія. Одержав відповідь, щоб звернувся до команданта Києва ген. Пресовського. З ніякими питаннями відносно дивізії він до мене не звернувся. Що торкається забезпечення дивізії необхідностями, поручив він мені звернутися до начальника постачальні.

З військового міністерства подався я до команданта Києва ген. Пресовського. Тут довідався я, що командант взагалі не був повідомлений про приїзд дивізії. Через те нічого командантура в цій цілі не підготувала. Значиться дивізія була без мешкання.

Те все зробило на мене дуже прикре враження. Військове міністерство знало дуже добре про те, що до Києва має приїхати ціла

синя дивізія. Така негостинність супроти дивізії дуже прикро вражала. Ще щастя, що я завдяки Альвенслебеніві приїхав до Києва скорше від дивізії. Яка була б прикрість, коли до Києва прийшла б дивізія і у своїй столиці не мала б де голови приклонити та чим прокормитися. Кілька тисяч козаків у прекрасному настрої і готовості боротися за батьківщину, а тут такий прийом...

Командант міста віддав мені до диспозиції своє авто й свого адютанта сотника Данченка, який був дуже радий, що одержав місію винайти помешкання для дивізії. Він мене потішав, що все дасться

В першу чергу заїхали ми до монахів в Печерську Лавру. Ледви знайшли не то якогось економа, не то заступника ігумена, заляканого старенького монаха. Сотник Данченко рішучо приступив до нього й заявив різко, що він є командантом Києва й наказує негайно зробити місце для кількох тисяч козаків в Печерській Лаврі. Монах з початку почав опиратися, а коли Данченко рішучо заявив, що коли він не погодиться, то командантура міста Києва прикаже викинути всіх монахів і тоді дасть козаків, — старенький монах перелякано згодився зробити місце в мешканнях для паломників.

Мені прийшло на думку в часі розмови Данченка з монахом, що монахи могли б випікати моїй дивізії хліб. Сказав я це Данченкові, а він і з тим звернувся до монаха. Монах радо погодився, бо Данченко заявив йому, що дивізія добре заплатить.

При відході з Печерської Лаври сказав я монахові, що тут замешкає четвертий полк моєї дивізії ім. гетьмана Петра Дорошенка під командуванням Чехівського, який є сином одного знаного київського попа. Монах цим був задоволений.

Мій «командант» Данченко завіз мене на Софійську площу до Митрополичої Палати. Віхали в двір. Митрополита не було. Його забили большевики. Доми були пусті. Ледви знайшли якогось монаха й тут без суперечок Данченко заявив, що в Митрополичій Палаті буде розташований третій полк синьої дивізії ім. Богуна під командою Малохатки. Поїхали долі в центр Києва. Застановилися коло гарного будинку Комерсійної школи й тут призначили ми замешкати першому полкові ім. Шевченка під проводом Шаповала. На кінець заїхали ми до Луцьких касарень на шляху Київ-Житомир на кінці міста. Оглянули ми ті касарні. Всі були пусті, але большевицькі банди оставили тут сліди свого вандалізму. Вікна розбиті, бруд, на підлозі поробили собі виходки. Вибрали ми одну з кращих частин. Те місце призначив я для другого полку ім. М. Залізняка під командою полковника Блохи. Розуміється, той полк мусів собі тут зробити порядок.

Так скінчив я свої несподівані обов'язки квартирера за допомогою енергійного «команданта» Данченка.

На другий день пішов я до начальника постачальні. На тому відповідальному пості Української Держави з'явився генерал-лейтенант москаль Стогов. (Пізніше командував він большевицькою дивізією проти нас у боях під Кам'янцем, був розбитий і ледви на авті врятувався від полону.)

Приняв мене ввічливо, як відомого йому генерала російської армії. Звернувся я до нього з проханням, щоб він забезпечив мою дивізію всім необхідним — харчами та платнею. Він, розвернувши якісь папери, сказав до мене на російській мові, що в його є, нажаль, тільки 50 пудів сухарів і більше нічого...

Передо мною стала страшна загроза незабезпечення дивізії в найконецніші потреби. До мене до готелю зайшов Альвенслебен і спитав, яку зустріч зробив мені й дивізії соціалістичний уряд. Я йому оповів, що мешкання для дивізії я знайшов сам за допомогою адютанта команданта міста Києва, а от з боку прохарчування — то майже погрожує голод, бо начальник постачання пропонував для моєї дивізії тільки п'ятдесят пудів сухарів. Альвенслебен зобов'язався пару днів, аж до наладнання забезпечення дивізії з боку українського уряду, продовжати прохарчування дивізії зі сторони німецького штабу...

Згодом мусів я вкінці подбати й за приміщення для мого штабу та для себе. Сотник Данченко призначив для мого штабу будинок князя Урусова. Цей будинок знаходився на розі вулиці Александрівської. Це була невеличка, але гарна вілля. Князь Урусов, бувший російський дипломат, дуже ввічливо погодився на відступлення свого будинку під наш штаб. Тут зразу штаб синьої дивізії почав своє урядування.

Покищо мешкав я в готелі, але це була дуже коштовна річ. Мусів я теж і для себе підшукати помешкання, як і для старшин мого штабу. Данченко завів мене на Липки до будинку найбагатшого жида в Україні Бродського, бувшого власника великої кількості цукроварень в Україні. Жид утік і будинок стояв порожній. Одначе я не хотів у тому будинку замешкати, бо він був рішучо завеликий і мав вигляд царських палат. Мені це не підходило.

Через те, що Данченко мав багато праці в командантурі міста, мусів мене залишити й я зі своїм адютантом кинувся за помешканням.

Пійшли ми пішком на вулицю Левашовську. Мою увагу звернув невеличкий, одноповерховий будинок, на якому не було слідів большевицької бомбардації. Увійшов я до того дому разом з адютантом і зауважив тут якусь метушню. Напроти мене вийшла старенька пані, яка у французькій мові вяснила мені, що цей будинок належить до доньки відомого Терещенка — Наталії, яка підчас большевицької революції перенеслася до Парижа. Опіку над будинком повірила їй, бо вона була гувернанткою її дітей. В сучасний мент будинок замешкувала графиня Потоцька, але вона його теж залишала, виїжджаючи з Києва

за кордон. Через те в будинку була така метушня, викликана біганням лякеїв, що пакували річи графіні.

Своїй співрозмовниці, теперішній господині того будинку, заявив я французькою мовою, що цей будинок хочу взяти під своє мешкання. Вона дуже радо погодилася, бо в той спосіб забезпечувала будинок від усяких пройдисвітів. Я заспокоїв її, що будинок і його умебльовання буде вповні забезпечений. В якому виді я все те прийму, в такому й поверну. Тут негайно наказав я Кутітонському, щоб прийняв усе по списі.

Разом з Кутітонським обійшов я цілий будинок і побачив, що хоч він скромний з вулиці, то внутрі має прекрасні комфортаві уладження, а при тім біля нього розкішний сад. Було тут кількадесять кімнат, отже через те виявилася можливість в тому будинку розмістити всіх старшин мого штабу.

Ранком другого дня замешкав я зі старшинами мого штабу в тому гарному будинку. Францужанка згодилася бути нашою господинею. Через те ми всі мали забезпечене прохарчування, не маючи потреби ходити по ресторанах.

На тому ми закінчили розташування дивізії й її штабу.

В другій половині березня почали надтягати частини синьої дивізії. Про день приїзду першого ешелону повідомив я військове міністерство.

З цілим своїм штабом вийшов я на двірець на зустріч першого ешелону. Тут несподівано для мене зустрів я членів Центральної Ради на чолі з проф. Грушевським, що прийшли на привітання того першого ешелону синьожупанників. На двірець прийшли теж представники молоді — студенти й студентки із цвітами, театральна трупа Садовського зі самим Садовським та інші киевляни.

Цей факт незвичайно врадував мене й моїх старшин, бо тут вийшла столиця назустріч синьожупанників. Після холодного, прямо неприхильного трактування нас урядом, а особливо військовим міністерством, це прийняття столиці України було для нас майже рекомпензатою. Мене тішило в тому випадку й те, що це гарно й позитивно вплине на моїх козаків. Бо при такому прийомі вони відчують гаряче серце України.

Підійшов ешелон, висипалися радісно мої синьожупанники. Построїлися в рядах на пероні. По моему привітанні заграла орхестра й рознеслося голосне: Слава Україні! — з тисячів грудей нових борців. По фронту пішов голова Центральної Ради проф. Грушевський, ізнявши шапку. Побіч нього йшов я та мій штаб, та деякі представники киевлян. Привітання Грушевського переривали весь час гучні оклики а відтак залунав грімкий спів українського державного гимну з участю артистів театру Садовського, студентів і студенток...

Чудесний весняний день, сонце Києва, степові цвіти та натхнені обличчя молоді вітали в столиці України її воїнів, яких Україна по-



Дефілада СИНЬОЇ ДИВІЗІЇ в Києві після приходу її в Україну.



Артилерія СИНЬОЇ ДИВИЗІЇ в поході.

кликала з далекої чужини, з неволі до боротьби за велику ідею вияву Нації у державньому, могутньому житті.

Построїлися синьожупанники в кольону й рушили вулицями Києва до своїх призначених місць. Я попрощався з проф. Грушевським і поїхав вслід за синьожупанниками. Гучно й радісно витали нас вулиці Києва, вітав нас вільний Київ своїм радісним усміхом матері славних городів України. А козаки йшли, йшли синіми рядами, багнети блистіли на сонці, синьожупанники веселили бодрістю та великою надією столицю.

Щойно опісля зрозумів я, що Крути мусіли бути, що Крути, це був неблаганий, жорстокий закон великої правди — велика конечність відродження Нації. Що Крути покликали отсі сині, сталеві ряди й що вони кликатимуть все нових та нових борців. Я зрозумів, що коли не фізично, то ідейно Київ після Крут був вже звільнений. Одначе тоді, натхнений радістю розентузіязованого Києва я не предбачив, що наша столиця ще перейде багато-багато страждань і пролле ще багато крови за своє повне визволення.

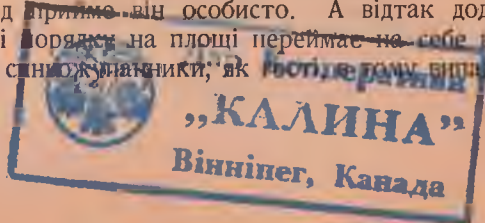
До кінця березня вся перша дивізія синьожупанників була на своїх місцях. Друга синя дивізія з кадрами залишених з першої, під командою полк. Пухтаевича, залишилася в Ковлі на час її поповнення прибуваючими з Німеччини новими частинами полонених українців.

На третій день по приході всієї дивізії до Києва, військовий міністер призначив парад на Софійській Площі. Напередодні паради, в суботу, зібрав я командирів полків з їхніми командантми на Софійській Площі, щоб зробити плян паради.

Призначено було місце, де мусів пристроїтися фронт усїєї дивізії. А тому, що площа є досить вузька, то я зарядив, щоб частини після молебня залишили площу. Опісля мали пристроїтися кольонами на Володимирській вулиці, а щойно тоді під моїм проводом, мали перейти маршем біля пам'ятника Богдана Хмельницького. А що я мав досить досвіду в таких парадах ще з Петербурга, старшини й козаки знову ж були старими вояками російської армії, то я не потребував переводити вишколу такого параду. Тому підготовка скінчилася тільки на розробленні пляну.

Всі старшини й козаки розуміли добре, що враження параду на киян буде творити їхню опінію. В тому параді ціла дивізія синіх мала представитися як урядові, так і всьому громадянству.

Підготовивши все як слід, подав я рапорт військовому міністрові Жуківському. Заразом поспитав я його, хто буде відбирати парад. Жуківський заявив, що парад прийме він особисто. А відтак додав, що всю підготовку молебня і вояк на площі переймає на себе військове міністерство. Через те синьожупанники, як гості, а не учасники, не мають чим журитися.



У всіх київських часописах появилoся оголошення, що в неділю о 2. год. відбудеться парад синьої дивізії на Софійській Площі.

В день параду, коли я прибув на коні зі своїм адютантом на Софійську Площу, дивізія стояла вже готова в рядах в повному порядку. Переїхав я попри її, поздоровив і сказав козакам кілька бадьорих слів.

Я рахував, що моє завдання у відношенні до параду є скінчене, бо влаштування порядку на площі мали перевести представники військового міністерства, про що заявив мені пан Жуківський. Одначе сталося інакше.

На площі почалася збирати Рада в повному складі з проф. Грушевським на чолі, різні делегації від державних установ та суспільних організацій, як також військові місії західних держав. На площі збиралася теж велика товпа публики. Все те тулилося на різних місцях, не знаючи, де має стояти.

Від військового міністерства не було нікого з впорядчиків. Тому я мусів прийняти на себе ролю «церемонмайстра».

В першу чергу зарядив я, що парад відбудеться перед пам'ятником Богдана, що гордо стоїть на Софійській площі та з надією дивиться на своїх нащадків, які мають продовжувати його великий чин.

Всіх представників поуставляв я довкруги Богдана. В перших рядах представників Ради, представників уряду, а за ними всі закордонні місії, а вслід за тим і делегації. Подібне розпорядження передав я на вдер-жання порядку серед публики.

Кілька хвилин по одинадцятій годині з'явився до мене адютант військового міністра й доклав мені, що військовий міністер іде на площу. Появилoся авто міністра. Я підїхав до нього з рапортом, що дивізія готова до параду.

З авта висів міністер Жуківський. Людина середнього росту, суто-демократичного вигляду. Одягнений в стару салдацьку шинелю російського зразку без погонів. Чоботи не вичищені. Так міністер Жуківський приїхав відбирати парад.

Підїшов він до першого полку моїх козаків і вони на приказ командира віддали йому пошану. Міністер звернувся до них з окликом: Здорові товариші! Козаки відповіли нерішучо, замнялися з відповіддю. Все те вийшло якось нескладно.

Ідучи біля міністра сказав я йому, що наші козаки не звикли до такого привітання, бо «товариші» в нас не уживається.

— А як? — спитав міністер.

— Брати, стрільці, козаки... — відповів я.

В другому полку міністер сказав: Здорові брати козаки! Всі відповіли гучно на привітання Жуківського.

Спитав я міністра, як мається справа з молебнем. Міністер зразу звернувся до свого адютанта, щоб привів з церкви попа й хор Калішевського.

В короткому часі повернувся адютант і доклав, що не може знайти такого попа, який умів би говорити по українськи, а хор відрікся йти на молебен, бо мусить йти на похорон помершого. Доклад адютанта змішав Жуківського й він приказав зі злостью, щоб зараз знайти попа й дяка.

Так проминуло ще пів години. Нарешті адютант привів якогось попа й діакона. А хору нема...

Тоді звернувся я до козаків:

— Хто вміє співати Службу Божу, хай передасть рушницю товаришам і виступить до молебня.

На мій заклик виступило понад пятьдесят козаків і диригент.

Почалося Богослуження в українській мові. Мої козаки зібрані на швидко в хор, прекрасно відспівали цілу Службу Божу.

Скінчився молебен і я закомандував дивізії залишити площу. Орхестру поставив я проти памятникам Богдана. Жуківський станув проти памятника попереду Ради. Сам я виїхав на зустріч дивізії, яка вже була готова на вулиці Володимирській в четових кольонах до вимаршу на Софійську Площу. Подав я знак шаблею, заграла орхестра й ми вмаширували на площу. Я підїхав до міністра, віддав шаблею почесть і станув біля нього до відбору паради.

Перед нами маширували сині стройні кольони радісних воїнів нової України.

Жуківський кричав радісно: «Славно — спасибіг» а по площі розносилися гучні оклики тисяч киевлян: Слава Україні, Слава українським воїнам!

Парад скінчився без зупинку. Прибіг до мене міністер Жуківський, подав руку й виявив бажання поцілуватися. Я пригнувся з коня і поцілувався.

З натовпу підїшла до мене якась пані і подала мені чудову китицю цвітів.

Стали підходити представники делегацій і Ради. Підходили теж чужинні місії. Всі висловлювали своє захоплення враженням, яке залишила в них дивізія.

Між іншим підїшов до мене начальник австрійської місії, поздоровив з парадом і дивуючися сказав:

— Як вдалося вам, пане генерале, зорганізувати таку прекрасну дивізію?

— Це все козаки, що були полонені в Німеччині — відповів я.

— І ми маємо в Австрії теж полонених українців. Дозвольте мені відвідати вас у вашому помешканні та побалакати з вами на ту тему.

Того ж дня вечером прийшов до мене цей начальник австрійської місії. Я йому розказав, в який спосіб перепроваджено формування моєї дивізії.

Завтра я їду до Відня — сказав він — маю надію, що мені вдасться так само зорганізувати полонених українців в Австрії у військові частини. Мене тільки турбує те, що ми не маємо синього сукна, але за те маємо досить сірого, то створимо дивізію сірих.

Таку дивізію справді австрійці зорганізували, але вже в час гетьманату. Але й тієї дивізії не використано.

Пару днів після того параду, місто Київ дало виставу в честь дивізії в державному театрі. Вечером прибув я до театру у призначену для мене й для мого штабу льожу. Театр був гарно прибраний прапорами й тризубами. Всі льожі були заповнені членами Ради й Уряду та іншими представниками української суспільности. Були теж і чужинці.

Партер був призначений для козаків.

Синьожупанники ввійшли на салю. Моє серце раділо. Люди йшли спокійно, без натовпу занимали свої місця. Ніби то за свого життя при звичаїлися до таких вистав. Я мав враження, що це не прості козаки, а принайменше юнаки.

Без гомону, метушні, наповнився весь театр козаками дивізії.

Перед початком вистави на сцені появився міністер Жуківський. Він звернувся з промовою до козаків. Говорив про державне будівництво, але все те в соціалістичному дусі, цілковито чужому для нашого козацтва. Все висказував він в надзвичайному запалі й весь при тому тремтів.

Виставу давав Садовський. Був це «Запорожець за Дунаєм». По виставі вийшов хор Садовського й заспівав український національний гімн. Козаки піднялися зі своїх місць і тисячі голосів приєдналися в одному могутньому акорді. Коли на салі пролунали останні слова гімну, мої козаки заспівали Шевченків заповіт. З уст українських воїнів вилітав великий наказ генія України: «Кайдани порвіте й вражою злою кровю волю окропіте»...

На тому закінчилося святкування дивізії в столиці України. Вона приступила до праці.

Дивізія приняла на себе всю службу по охороні арсеналу, банків, урядових установ та піддержувала внутрішній порядок патрулюванням по ночах через брак поліції.

Головною роботою дивізії було розброєння збільшовиченого населення в околицях Києва й самого Києва. Впродовж тижня навезли мої козаки цілі вози рушниць, кулеметів та набоїв до арсеналу.

Поза службою козаки мали здати великий іспит їх національного виховання та свідомості державної справи й української революції. Вони мусіли виявити те все в стрічі з різними збільшовиченими людьми та агітаторами. Мені доводилося нераз самому бачити, а багато теж докладали мені про те мої старшини: йде один або два синьожупанники, а біля їх натовп. В них ведеться гаряча балачка з киянами.

Як потвердження того наведу мої розмови з власником будинку, де містився мій штаб, князем Урусовом. В одній з розмов звернувся до мене Урусов і сказав:

— Я бачив прекрасний вигляд дивізії синіх. Але це тільки зверхній вигляд. Рішучо не вірю у їх державницьку силу, як теж не вірю в успішність вашої української справи.

— Побачимо, — сказав я. — Я знову ж вірю у світлий вислід нашої визвольної боротьби.

За пару днів прибіг до мене князь Урусов і сказав:

— Пане генерале, я починаю вірити в успішність вашої справи.

— Чому? — спитав я. — В так короткому часі ви змінили погляд?

— А ось, сиджу в себе на балконі в будинку, що є на Софійській Площі. Бачу великий гурт людей, а серед них двох чи трьох синьожупанників. По жестикуляції пізнав, що там іде якась гаряча дискусія. Взяв я шапку на голову, протиснувся біля гурту синьожупанників і слухаю. Тут ішла цікава розмова. З однієї сторони запалений збільшовичений робітник, який з докором накидався на синьожупанників. З другої сторони спокійна й стримана постава ваших козаків. Робітник закидав синьожупанникам, що вони є прислужниками буржуазії і наймитами німців. Тепер, коли ми — казав зі запалом робітник — здобуваємо свою волю з під буржуазно-панської влади й творимо свою міжнародню революцію для зєднаних працюючих всього світа, — ви, сини селян і робітників, стаєте на услуги контрреволюції, здавлюєте нашу боротьбу й відбираєте нам зброю. Це буде для вас ганьбою, коли наша революція не вдасться. Нам тріщить шкіра від тих всіх панських розпорядків, а ви їм в тому помагаєте. — Кілька голосів з товпи крикнуло: Ганьба вам! — Отже я тобі скажу — сказав один із синьожупанників — ми прийшли в Україну, щоб своїми руками й своєю кровю відбудувати Українську Державу для добра наших земляків на рідній землі — без хлопа й пана. Яке нам діло до того, чи робітники іншого народу живуть добре чи зле. Для нас міжнародня солідарність після твоєї рецепти не існує. Чужий робітник не йде нас боронити, а навпаки забере наше добро, коли ми його самі не зуміємо спільно своїми грудьми захищати. Ми хочемо, щоб увесь український нарід так,

як ми станув в одностайній обороні Рідного Краю і його добробуту. Кажеш, що ми німецькі наймити, бо ми прийшли з німцями. Ні, друже, ми сини України й тільки України. А що нам ідуть німці з поміччю, це не є злом. Впрочім не наше діло нас простих козаків розбірати, чи це добре чи зле. Раз так робить наш провід, значить є воно добре. І ми його повинні слухати. Ми мусимо бути здисципліновані й слухати одного проводу. Бо в противному випадку нас зість анархія і «брати» робітники-москалі, що лізуть на наше добро коштом нашої крові й вашого, чоловіче, комуністичного дурману. Нам не по шляху з вами. Ми боронимо України й українців. А московському робітникові дамо тоді, як самі будемо мати. Це буде щойно тоді, коли створимо нашу сильну Українську Державу, а на її кордонах поставимо сильну армію, щоб боронила нашого добра. Сьогодні ми мусимо думати самі про себе. А ті московські робітники хай не пхають свої пальці на нашу Україну, бо ми маємо досить сили, щоб їм дати належну відправу. Ти кажеш, що нашим робітникам тріщить шкура. Так, вона тріщить і буде тріщати так довго, як нашим добром схочуть ділитися різні зайдичужинці, чи це буде пан чи робітник. І ми саме хочемо те, щоб тих зайдів на Україні не було, а тоді хватить нашого добра стільки, що ніхто з українців не буде бідувати. Тепер тобі ще скажу, що ми зуміємо теж належно упоратися з такими московськими агітаторами, як ти, що хоче спекулювати на наївності свідомого народу. — Те все — кінчив Урусов — висказав ваш козак з незвичайним спокоєм і товпа, що окружала дискутантів, слухала виводів козака з залептаним віддыхом. А коли останні слова, зверненні до агітатора, козак висказав гостро з погрозою, то товпа почала плескати в руки й кричати: Проч з зайдами, слава Україні й нашим козакам! — Агітатор десь зник, бо товпа прибрала на скількості й ворожо викликувала проти москалів.

Подаючи мені перебіг тієї події і розмови, князь Урусов заявив:

— Так, я вірю, що ви, пане генерале, з такими козаками виконаєте своє діло. Ваші синьожупанники це чудесне військо. Дивує мене, як ви вспіли так скоро їх виховати на патріотично свідомих Українців.

На це я йому відповів, що мені було дуже приємно вислухати його похвали для моїх козаків. Одначе заслуга виховання тих козаків лежить не в мені, а у праці Союзу Визволення України по таборах полонених у Німеччині.

Про різні спроби большевицьких агітаторів розкласти дивізію, чував я багато. Про те все мені докладали мої старшини. Старшини дивізії жили з козаками в братерському співжитті. Вони разом з ними мешкали й тішилися в них належним авторітетом. Козаки своїм старшинам все розповідали. Жіж ними не було ніяких таємниць. Вони разом радилися і разом вишколювалися. Відносини були так гарно наладнані, що козаки за своїми старшинами пішли б в огонь і воду. А також були б ніколи не покинули своїх рядів.

Доказом того був такий цікавий факт. Козаки були кілька літ в неволі. Кілька літ не бачилися з ріднею, зі своїми рідними сторонами. Через те я зарядив, на прохання їхніх старшин, видавати козакам коротко-речинцеві відпустки. Козаки виїжджали до своїх родин. І всі повертали назад, не зважаючи на те, що могли безпечно лишитися в дома. Ми не мали проти них ніяких можливих санкцій за дезертирство. Вони вертали ще кращими патріотами, як були перед тим. В рідних сторонах всюди бачили анархію, викликану чужими агітаторами. А вони всежтаки хотіли бачити на рідній землі порядок, а вслід за тим добробут. Тому всі швидко вертали до своєї частини, щоб самим з рушницею в руках робити порядок на рідних землях, засмічених пройдисвітами з Москви. Як докладали мені старшини, ніодин козак не залишився в дома. Всі вернули до Києва.

Часті звідомлення старшин і козаків про злобне трактування синьожупанників як німецьких запроданців з однієї сторони, так большевизанства з другої сторони, наповняли мене сумом і журою. До того причинилося теж і те, що я бачив надто холодне а то й вороже відношення міністра Жуківського до моєї дивізії.

Через те я рішився на один крок. Постановив своїх козаків вислати на засідання Центральної Ради, що була представницею всієї України. Вони мали б там себе представити та заявити своє гаряче бажання боротися за Українську Державу й порядок у ній. Також подякувати Раді за її щире зустріч синіх у Києві.

Скликав я командантів полків до себе, представив їм свій плян і наказав вибрати від своїх частин делегатів, які уміли б гарно промовляти та висказати своє почування. До того мали бути призначенні з кожної частини по одному старшині, підстаршині й козакови.

Команданти полків дуже втішилися таким пляном і негайно удалися до своїх частин.

Я тим часом пішов до проф. Грушевського й представив йому, що мої козаки хочуть виступити в раді з промовами, дякуючи їй за прийом у Києві. Грушевський, який ставився дуже прихильно до мене й моєї дивізії, погодився дуже радо і призначив мені день та годину, коли делегати дивізії мали б виступити в Раді. При працанню я йому заявив, що делегати з дивізії будуть свобідно обрані козаками й висказуватимуть думку всього козацтва.

Через день прибули до мене вибрані делегати. Було їх понад пятьдесят людей. Повна вітальня. Коротко зясував я їм стан дивізії, всі поголоски про нашу дивізію та конечність представити себе перед Україною та у Центральній Раді. Сюди мусить піти трьох делегатів по одному від старшин, підстаршин і козаків. Їх завданням буде, в першу чергу подякувати Центральній Раді за прийом, а також представити духовий стан і патріотичне наставлення наших

старшин, підстаршин й козаків. Всім прививним казав я підготувати відповідні промови й за п'ять днів явитися в мене. Хто з усіх делегатів буде мати найкраще виготовлену промову, буде представником нашої дивізії при Центральній Раді.

У висліді того, так сказати б, конкурсу, обрано від старшин сотника Мироновича, що був юрист по освіті, а відтак при Директорії займав пост персонального секретаря Головного Отамана; делегатом від підстаршин був Петро Науменко з Катеринославщини, від козаків Іван Чумак з Полтавщини.

У призначений Грушевським день я зі своїми старшинами й делегатами явився в Раді. Тут секретар віддав нам одну льожу. Наші делегати ждали на свою чергу. Прийшла черга й делегати виступили один по другому.

Першим читав свою промову сотник Миронович. Промова була гарно складена. Зміст: про життя старшин в часі війни, в полоні, про виконання своїх обов'язків в дивізії та про встановлене братерське відношення до козаків. За весь час існування дивізії не було потрібно уживати ніоднієї кари, щоб удержати дисципліну. Самі козаки прекрасно знають про свої завдання і повинності.

Після промови Мироновича Центральна Рада нагородила його оплесками.

Підстаршина Науменко говорив краще, головним чином тим, що промову виголошував а не читав. Зміст був подібний до промови Мироновича. Одначе слово було виголошенне з більшим чуттям і через те його нагородили більшими оплесками.

Врешті почав промовляти простий козак Чумак. Цей свою промову виголосив без відчитування. Говорив палко, з натхненням та зі справдішим даром промовця.

Висловив тяжкі переживання козаків на фронті в час світової війни а ще більше в полоні, в якому самотнім щастям було те, що прийшла до них культурна робота наших братів емігрантів зі Союзу Визволення України. Там ми — казав Чумак — пізнали, що ми сини України, що наше завдання боротися за Україну та вмірати за її добро, як це робили наші славні предки Запорозжці. З гарячим почуттям і зі зворушенням прийняли ми заклик Центральної Ради ставати в ряди української армії та хоронити кордонів України. І ми вступили в ряди дивізії синьожупанників. Ми пішли на поклик нашої Матері України. Наші серця горіли палкою любов'ю і гарячим бажанням стати на оборону нашої землі, напоєної кров'ю наших гордих і одважних дідів. Ми, як орли, рвалися на оборону Золотоверхого Городу нашої землі. Коли прийшли, то кинулися до праці. Ми держимо всі стійки в Києві майже без відпочинку. Ми держимо порядок в Києві й околицях, роззброїли збольшевичене населення Києва. Одначе це

для нас замало, ми хочемо йти на фронт, ми хочемо боротися проти ворогів України на полі бою. А тимчасом проти нас відчувається щораз більше ворогування такі наших земляків. Хто каже, що ми німецькі наймити, хто що ми контрреволюціонери, що ми большевики, та врешті, що ми прислужники буржуазії. А ми — ми українські вояки, що боремося за Україну та її землю. Ми хочемо, щоб земля України належала українському селянинові й тільки українському. Ми хочемо, щоб варстати й копальні України затруднювали тільки українських робітників. Ми врешті хочемо нашої держави, нашого ладу й порядку. За ті права ми хочемо боротися і ми готові за них на смерть. Ми дуже щасливі висловити наші переконання та почування перед хвальною Радою. На закінчення скажу ще раз, що ми просимо Українське Правительство, вислати нас на фронт — це є бажання моє і всіх моїх товаришів з цілої дивізії синьожупанників.

Козак Чумак говорив свою промову приблизно пів години. Вся Рада слухала зі запертим віддыхом кожного його слова. А коли він скінчив, вибухла буря оплесків і ентузіястичних окликів на честь козаків дивізії Синіх.

По короткім часі піднісся зі свого місця голова Центральної Ради проф. Грушевський і висловив своє почуття симпатії та повного довіря до козаків синьої дивізії. Заразом зложив щиру подяку делегатам тієї дивізії за непохитний патріотизм та їхню готовість до боротьби за батьківщину.

До голосу прийшов представник Полтавщини дядько Андрійчук. У селянській свиті, у вишиваній сорочці, зі сивими козацькими вусами. Високого росту, в літах понад шістьдесятку. Промовляв селянською мовою, з гарячим серцем нащадка козаків. Промову закінчив зі сльозами на очах: — Який я щасливий що дожив тієї хвилини, коли могу чути слова такого запалу наших вояків. Тепер я могу спокійно вмірати з вірою, що наша Україна буде тривкою могутньою державою, коли має таких синів-борців за її щасливе вільне життя та за її одвічні права.

Андрійчук говорив це все зі щирим почуттям твердої мужицької душі. Його устами говорило село української нації в тодішній епосі. Ця промова була теж принята незвичайно бурхливими оплесками.

Я не сподівався досягнути таку вдачу від виступу делегатів дивізії. І справді виступ представників синьожупанників в Раді та їхні гарячі промови викликали широкі коментарі в українській київській пресі. Вся преса зі захопленням передавала перебіг засідання Ради та зміст промов поодиноких бесідників. Завдяки пресі перед українською суспільністю було виявлене правдиве обличчя моєї дивізії. Преса підкреслювала многонадійність такої військової частини. Ворожо поставилася преса суто-соціалістична, московська й комуністична, називаючи дивізію націоналістичною.

Моральний успіх в Раді й зріст авторитету дивізії в кругах української суспільності, як однієї з найкращих військових частин в тодішній час, був для різношерстних соціалістів з міжнародними тенденціями, як теж для різних політичних спекулянтів, скалкою в очі. Це була тверда бар'єра на шляху їхніх спекулянтських замірів, яку вони за всяку ціну старалися усунути. Між тими політичними спекулянтами, на жаль, знайшовся теж і наш військовий міністер Жуківський та його оточення. Вони почали вживати всіх засобів, щоб ту дивізію розбити й знищити. Вона, по їх думці, стояла на перешкоді їх особистих аспірацій і через те була проти неї така незвичайна лють.

Вправді ми відчували це вже на початку нашого вступлення на українські землі, але очевидним показалося те все щойно в Києві, а особливо після вдалого виступу наших козаків в Раді.

Всежтаки успіх, що його викликали мої козаки, додав мені енергії до праці. Кинувся я до неї зі запалом і вірою в перемогу правди, за якою ми йшли. В першу чергу вислав я Сиротенку до Берліна, який мусів там навязати звязки з німецьким міністерством в цілі створення нових військових частин з полонених українців. Поручив я йому там покликатися на обіцянку ген. Гофмана. Також німецьке командування в Україні дало йому свої поручення до міністерства.

Сиротенко був у Берліні. Відвідав всі табори полонених в Німеччині та започаткував організацію нових частин. Набірив старшинські кадри та козаків. Згодом, передавши те все капітанові Яворському, повернув до Києва з рапортами.

Праця по організації нових частин по таборах кипіла. Набірالیся нові частини, що мали йти на зміцнення української армії. Ставали нові тисячі в ряди перших синьожупанників.

Таким чином мій плян і моя мрія зорганізувати всіх полонених українців у Німеччині у військові частини набірив реальних форм. Всежтаки не передбачав я, що тому природньому й зрозумілому плянові в потребах зміцнити нашу молоду державу, наперекір піде ніхто інший, як таки наш військовий міністер Жуківський та його прибічник, генерал Греків, які замість зміцнити наші сили, розбивали навіть те, що було вже зорганізоване.

Спершу їхня акція проти моєї дивізії була закритою, згодом прибрала вона форму активної діяльності на знищення дивізії Синіх. Це була єхидна й обдумана інтрига тих людей.

В початках Жуківський і Греків матеріальною диверзією намагалися розбити єдність моєї дивізії. Військове міністерство свідомо не давало моїй дивізії ні платні ні прохарчування. Були випадки, що до мене приходили старшини дивізії з рапортами про погані матеріальні відносини серед козаків. Козаки нашої дивізії попросту просили на вулиці прохожих за папіросками, бо не мали грошей. А всежтаки козаки не

бунтувалися, а тільки скаржилися своїм старшинам. Факт таких матеріальних недочетів серед козацтва турбував мене й обурював до крайності.

Про ці відносини довідався гавптман Альвенслебен. Він мені сказав, щоб я пішов до військового міністерства з виразною вимогою матеріальної опіки дивізією. Якщо вони не виплатять грошей дивізії, то німецьке командування виплатить зі своєї каси само. А такий випадок принесе ганьбу, як для Української Держави, так теж і для української армії.

Того самого дня пішов я до військового міністерства й у досить різкій формі вимагав від Жуківського, щоб він забезпечив дивізію належними їй грошми. При тім подав я йому заяву Альвенслебена. Жуківський був неначе б то здивований тим, що ми до тієї пори не одержали грошей для дивізії. Він покликав до себе скарбника військового міністерства й спитав його, скільки грошей є в скарбниці міністерства. На відповідь, що в скарбниці є чотири мільйони з половиною, він наказав півтора мільйона виплатити дивізії за місяць квітень.

В той спосіб дивізія була на один місяць забезпечена платнею. Бракувало ще прохарчування. В постачальні не було нічого. Отже я мусів сам про те подбати. Згаданий уже сотник Данченко дав мені знати, що на товаровому дворі в вагонах є маса харчів, залишених большевиками. Ніхто тих харчів не рухав. Я рішився за дозволом командантури Києва зареєструвати цей цілий поїзд для дивізії.

Вислав туди свого дивізійного інтенданта з інтендантами поодиноких полків. Для охорони тих продуктів призначив сотню другого полку. Всі продукти мали бути списані й перевезені до осідку другого полку, де мав бути склад нашої дивізії. Коли я познайомився з протоколом перебрання майна, то побачив, що харчів було багато. Було все — включно до цукорків. Тим всім дивізія забезпечилася з боку прохарчування, а хліб діставала після умови з монастиря.

Стануло передо мною ще нове питання. Козаки не мали білля, ні сорочок, ні постелі. Знову допоміг мені в цьому сотник Данченко. В Києві ліквідувалося кілька військових лічниць з часів війни. Ми звернулися до голови ліквідаційної комісії, щоб він відпустив для дивізії потрібне білля.

Голова ліквідаційної комісії, не тямлю його прізвища, дуже радо передав мені все білля лічниць. Моя дивізія дістала сорочки, простирала і все інше.

Дивізія була більш менш забезпечена. А тим самим плян Жуківського і компанії, розкласти дивізію через матеріальні браки, не вдався. Через те Жуківський взявся іншого способу розбивати дивізію.

З початком квітня дістав я наказ від міністра Жуківського вислати один полк моєї дивізії до Чернигова на вдержання там порядку. Наказ я виконав і вислав сюди третій полк під командою Малохатки.

Для мене було дуже прикро розбивати мою дивізію на частини. Але мав я надію зміцнити її новими частинами, що мали прийти з Ковля під командою Пухтаєвича. Через те не суперечив я Жуківському і наказ негайно виконав.

Який тиждень по виступі наших козаків у Раді одержав я наказ, вислати ще один полк в Катеринославщину. Знову в цілі роблення порядку, а на ділі для звичайного там стаціонавання. Цей наказ я виконав і призначив вислати сюди четвертий полк під командою Чехівського.

Одначе тут вийшла суперечка з командантом того полку. Це для мене було зовсім несподівано, бо полковника Чехівського я уважав за одного з найкращих старшин з моєї дивізії і так його сам трактував. Тимчасом в тому випадку могого наказу він не послухав і не хотів зі своїм полком перейти на Катеринославщину, залишаючи Київ. Він за всяку ціну хотів остати в Києві. Причиною того була обіцянка Жуківського призначити його на команданта Києва.

Про ті пляни Жуківського я довідався і негайно йому різко заперечив, заявляючи, що всі мої люди, як козаки, так і старшини, при вступленні до дивізії синьожупанників, поклялися в ніякому разі не залишати рядів дивізії до часу, поки не створимо тріvkих основ нашої держави. Коли Чехівський залишив би ряди дивізії, зломив би нашу спільну клятву, а тимсамим допустився би деморалізації других. У моїх руках був ще один атут проти такого потягнення.

Чехівський, як старшина, командант полку, змарнувався би на пості команданта міста, тоді, коли таких людей потрібно на фронті. Те все я рішучо заявив перед Жуківським і він врешті мусів улягти моїм вимогам.

Моя постава не задоволила Чехівського, бо я тим ніби то перешкодив його кар'єрі. Зприводу того почалося непорозуміння в четвертому полку, а навіть Чехівський на мій приказ податися з полком в Катеринославщину, згідно з наказом військового міністра, заявив, що полк не є готовий до виступу.

Цей випадок незвичайно мене обурив. Для вияснення тієї справи я наказав командантові того полку Ніколі Шаповалові зробити слідство в четвертому полку. Рівночасно, щоб виконати наказ Жуківського, вислав я на Катеринославщину полк під командуванням Блохи. Він туди й подався.

Мушу тут підкреслити, що за весь час існування дивізії синьожупанників, одинока дісгармонія була та одна в четвертому полку завдяки незадоволенню Чехівського.

Шаповал перевів строге слідство, вислід якого я подав у військовому рапорті міністрові Жуківському. Одначе на тому справа й закінчилася. Мій рапорт не мав жодного вислїду. А Чехівському належала строга кара за непослух.

Шойно тоді зрозумїв я, що цілу історію з полком Чехівського затїяв таки Жуківський. З однієї сторони, щоб показати, мовляв, що в дивізії синїх не все в порядку, а з другої сторони він свїдомо протегував Чехівського, якого брат був під той час одним з міністрів Голубовича.

Моє становище було правильним з пункту дисциплїни і тому Чехівський мусїв остаточно податися. А щоб мені показати, що все в порядку серед козаків четвертого полку, то він устроївши свій полк в повному порядку, з музикою перейшов попід мою квартиру.

На тому та ціла історія з четвертим полком і Чехівським закінчилася. Він потім сам зрозумїв, що його поступування було неправильним та що, слухаючи Жуківського, помагав йому в його інтригах, що йшли на знищення дивізії Синїх. Те він мені сказав згодом, вже за гетьманату, коли я з ним стрїнувся. Признаючи свою похибку, він мене тоді перепросив за прикрости, виряджені дивізії і мені, як начальникові тієї дивізії. Вже на еміграції незвичайно вдарила мене вістка, що цей сам Чехівський згинув геройською смертю, розстріляний большевиками в 1929. році, після процесу Союзу Визволення України в Києві. Він себе виправдав і хай йому земля буде пером...

В половині квітня дістав я рапорт від Пухтаєвича, що в Ковлі є зорганізована друга дивізія і готова до вимаршу в Київ. Ця вістка мене незвичайно врадувала. Бо це заспокоювало мою втрату двох полків, висланих на провінцію. Хотїв я якнайскорше стягнути її до Києва.

Покликав я до себе начальника мого штабу Янова і разом з ним пішов до військового міністерства, щоб порозумітися з ним в справі перенесення другої дивізії Синїх до Києва. Зайшли ми до міністра Жуківського. Представили йому стан дивізії в Ковлі та плян перенесення та розташовання її в Києві в бендерських касарнях. Мали ми для неї теж і забезпечення зі сторони матеріальної: Заявили ми йому, що всі старання про другу дивізію бере на себе штаб моєї дивізії, та що німецьке командування йде нам на руку.

Жуківський вислухав мого докладу, хвилину подумав і з іронією відповїв мені питанням:

— Що ж, ви хочете корпусом командувати?

— Призначення командира корпусу залежить від вас, пане міністре — сказав я. — Але я хочу зміцнити залогу Києва, що зменшилася з хвилиною висилки двох полків в другі місця України. А також маю на меті збільшити збройні сили української армії.

Жуківський знову хвилину подумав, а тоді відповів, що у нас буде швейцарська система, то б то без всяких корпусів, без армії, а тільки міліція. А врешті заявив, що та дивізія, яка знаходиться в сучасний момент в Ковлі, мусить бути перенесена до Одеси.

Мене таке ставлення справи незвичайно обурило і я звернувся до Жуківського:

— Це розбиває наші кадрові сили, які я маю на меті за дозволом німців ще збільшити полоненими з Німеччини. В цій справі обіцяв мені допомогу ген. Гофман. А також і доклад сотника Сиротенка, що їздив до Берліна в цій справі, вказує, що цей плян вповні вдасться перевести в життя.

— Еге ж — каже міністер. — Якщо нам буде потрібно збройних сил, то в кожному разі не будемо їх формувати з полонених. Я віддам наказ про заклик до нашої армії по всій Україні і впродовж одного місяця ми будемо мати двістатисячну армію.

— Пане міністре, а хто буде інструкторами цієї молоді армії? Я цілком співчуваю з мобілізацією новобранців до української армії. Але я маю думку, що ролі інструкторів в тій армії займатимуть саме ті козаки з полонених, що перебули світовою війну і найкраще своє ремесло знають.

— Справу інструкторів армії я передбачив, — каже Жуківський. — Ви знаєте про те, що я заложив в Києві школу для інструкторів армії.

— Так — кажу — знаю! Але чи ж можна в так короткому часі приготувати інструкторів, які були б здібні до цієї відповідальної підстаршинської ролі, на вишкіл яких навіть в часі мира потрібно декілька років.

— Ви були в школі? — питає Жуківський.

— Ні, не був.

— Ви знаєте, що там зібрано майже тисячу людей з вищою освітою?

— Отсе — кажу — і погано, що з вищою освітою, а також не вистарчить така мала кількість на велику армію. Автім вони можуть бути добрими політичними інструкторами армії, а в ніякому разі в ролі підстаршин.

Тоді Жуківський бундючно звернувся до мене:

— Це моє рішення і зміни в тому не буде!

В той саме час вийшла цікава історія. Мій начальник штабу полковник Янів витягнув записник і олівець та став писати. Жуківський звернувся до нього зі запитом, що він пише. А він підповів Жуківському:

— Ви сказали, пане міністре, що вродовж місяця ви матимете дві-статисячну армію і понад тисячу інструкторів для створення тієї армії, не згадуючи навіть про старшин. Отже я це й записую собі в записник, щоб через місяць пригадати вам ваші слова. Бо ваші бундючні рішення рахую цілковитою утопією.

Жуківський почервонів зі злости і звернувся до мене:

— Приведіть до порядку вашого начальника штабу!

На тому й закінчилася наша авдієнція у міністра. Але з того часу ображений Жуківський заховав в собі ворожнечу і нетерпимість до полковника Янова, на кожному кроці це показуючи. Вийшли ми з полковником Яновим з міністерства і обмінялися думками, якого це шкідливого чоловіка маємо ми на пості міністра.

Задумався я, що мушу робити. Вступити в отвертий конфлікт з урядом, не відповідало моїм переконанням, як чоловіка з вдачею не авантюриста, а здисциплінованого воїна. Нарешті прийняв я рішення піти до голови Центральної Ради Грушевського та з ним перебалакати отверто.

Грушевському зясував я все, що мене хвилювало. Розказав я йому про всі перешкоди з боку військового міністра Жуківського. А відтак прохав я його, щоб він, як голова Ради, виказав свій авторитет та перешкодив руйнищій роботі Жуківського і тим самим поміг нам формувати військові частини. А те мусить стати згодом підставою нашої сильної армії.

Професор Грушевський вислухав моїх висновків ввічливо і відповів:

— Пане отамане, Рада у військові справи не втручається. Тому як вам в нічому тут не поможу.

На тому і скінчилася моя конференція у голови Центральної Ради Грушевського.

Того самого дня явився в мене капітан Альвенслебен і спитав, коли перейде друга дивізія Синіх з Ковля до Києва. Він незвичайно обурився, коли довідався про те, що Жуківський хоче ту дивізію переслати до Одеси. І в обуренню звернувся до мене:

— Пане генерале, коли ви виведете того сапожника з міністерства?

Такі вислови, як це мені не було прикро, приходилося від нього вислухувати не перший раз. Але кожночасно одержував він однакову відповідь, що я є військовою людиною і не піду проти уряду, поставленого народоправною установою, якою являється Центральна Рада.

Альвенслебен хвилину постяв зденерований, а відтак попросив мене, щоб я пішов з ним до міністра Жуківського. Взяли ми з собою дивізійного перекладчика і пішли до міністерства. Жуківський попросив нас до кабінету, а не довіряючи нам, закликав до розмови свого перекладчика з міністерства.

Тут прийшлося мені бути мовчаливим свідком драматичної сцени під час розмови представника німецького командування з міністром Української Республіки.

— Пане міністре, — каже Альвенслебен — я дізнався від начальника синьої дивізії, що ви не дозволяєте на прибуття до Києва другої дивізії, яка сформована же в Ковлі, а навпаки задумуєте вислати її до Одеси. Прошу подати мені мотиви, на яких спирається ваше рішення.

— Так, — каже Жуківський — я видав наказ, другу дивізію з Ковля перенести до Одеси.

— Пане міністре, вам відомо, що цю дивізію сформовано з українських полонених в Німеччині. Подібно, як і першу синю дивізію. Ту дивізію ми одягнули, озброїли і забезпечили матеріально. З неї зробили ми кадрову, боєздатну частину. І ця дивізія по згоді з вищим німецьким командуванням мусить піти до Києва, щоб збільшити залогу столиці. Впрочім вам відомо, що Одеса знаходиться під опікою австрійської влади і суди німцями сформована частина не сміє йти.

Жуківський почервонів, очі вилупив і, стукнувши кулаком в стіл, крикнув:

— Що це таке, розташуванням військ Української Держави буде розпоряджатися німець, а не військовий міністер України?

Тут з рівноваги вийшов і Альвенслебен:

— Оттак ви балакаєте з представником вищого німецького командування в Україні? Ви знаєте, що я говорю з вами від вищого командування німців? Автім ви забуваєте, що ви сидите на оцьому стільці завдяки німецьким штикам. Прошу прийняти до відома, що ту розмову в цілості передам я нашому фельдмаршалові.

Такий же сам обурений Жуківський підорвався з місця і острим тоном заявив Альвенслебеніві:

— А я про ваші слова і про ваш тон докладу українській раді міністрів.

На тому закінчився той неприємний діяльог. Альвенслебен і я вийшли з кабінету військового міністра без офіційного прощання. В коридорі звернувся до мене Альвенслебен:

— Скажіть, пане генерале, тому дурневі, що, якщо та дивізія не піде до Києва, то вона не піде ніде!

Я повернув щераз до Жуківського і переповів йому останні слова Альвенслебена про долю ковельської дивізії. Тоді Жуківський знову з обуренням:

— Побачимо! На тих днях буду сам в Одесі і справу поладнаю. А зараз накажу полковникові Пухтаєвичеві, щоб негайно вислав квартирерів до Одеси. Заразом прошу додати одного старшину з вашого штабу, щоб покерував тією справою.

Я повернув до штабу і згідно з приказом Жуківського призначив на ту місію старшину мого штабу осаула Тимоша Омельченка.

За пару днів Пухтаєвич написав до мене з Ковля, що він дістав наказ від міністра Жуківського перенестися з дивізією до Одеси, але того наказу він не в силі виконати, бо німецьке командування в Ковлі не дає на ту ціль ешелонів. Я написав до нього, щоб він сам приїхав до Києва та поговорив особисто з Жуківським.

Полковник Пухтаєвич приїхав до Києва, але з того всежтаки нічого не вийшло. Жуківський вперто стояв при своїому.

Так та дивізія залишилася до кінця в Ковлі. Вона теж була роззброєна разом з першою дивізією в Києві. Одначе в Ковлі німці мусіли уживати сили, щоб ту другу дивізію роззброїти.

До цього поступку Жуківського в справі другої дивізії мушу додати ще один нетактовний поступок Жуківського, ще перед тією справою другої дивізії, який уже тоді наставив німецьке командування проти його особи. Це було так:

До Києва мав приїхати фельдмаршал німецької армії Айхгорн. До того часу пост фельдмаршала займав генерал Гренер.

Мене покликав до себе міністер Жуківський. Повідомив про приїзд німецького фельдмаршала і приказав призначити почесний курінь на привітання. З почесним курінем мав бути теж я особисто, як начальник дивізії. На моє запитання, хто привітає його від міністерства, Жуківський заявив, що він буде особисто.

В день приїзду фельдмаршала прийшов я на двірець, де стояв уже мій курінь. На пероні стояв теж німецький баталіон і німецькі старшини генерального штабу. Крім того на привітання фельдмаршала прийшли різні делегації і чужинні місії.

В мент прибуття поїзду фельдмаршала на двірець до Києва, з представників українського уряду, крім мене і команданта Києва Цецовича, не було нікого. Не прийшов теж і міністер Жуківський, хоч виразно заявив мені, що приїде. Про те повідомив я Альвенслебена, який в тій справі до мене звернувся. Ба, що більше! Жуківський не прислав навіть нікого з міністерства на привітання фельдмаршала, хоч він це рішучо повинен був зробити по вимозі військового конвенансу. Цей факт мене незвичайно хвилював, бо я особисто не заступав своєю приявністю ані уряду ані військового міністерства. Я був приявний при привітанні фельдмаршала, як начальник дивізії, частина якої виступала в характері почесного куріня, призначеного на привітання фельдмаршала.

З вагону вийшов фельдмаршал Айхгорн. В парадному уніформі, з відзначеннями на грудях та з маршалківським жезлом у руці. Підступив до німецького баталіону, поздоровив його, а відтак підійшов до нашого почесного куріня.

Почулася грімка українська команда. Рівно скинулися рушниці на по честь фельдмаршала. Він поздоровив жезлом козаків, а вони у відповідь крикнули: «Слава Україні!» Перейшов фронтом куріня і бистрим оком оглядав козаків. Вони всі стояли, як з каменя. Похвалив козаків, стиснув мені руку і сказав, що козаки виявляють собою чудесне враження.

Сів я в авто разом з Альвенслебеном, а він до мене:

— Ну, того, що ваш міністер не прийшов на привітання, ми йому не забудемо. А так само не забудемо і вашому урядові.

Німці таки свою погрозу виконали. Пізніше при гетьманському перевороті Альвенслебен особисто помстився на Жуківськiм. Він його арештував і віз його в авті, держачи револьвер в руці. З ним був теж заарештований і цілий уряд. Так помстилися німці на урядові соціалістів-революціонерів, що своєю дволичною політикою у відношенні до німецького командування, ламали свої зобов'язання зложені в Берестейськiм Мирі.

Пару днів після розмови Альвенслебена з Жуківськiм покликано мене до військового міністерства. Тут справлено мене зразу до товариша військового міністра ген. Грекова, з яким я до тієї пори не знався.

Генерал Греків уявляв собою типового московського старшину генерального штабу. Він був в літах до п'ятдесяти років, убраний в російський френч з юрієм на грудях. Приняв мене досить холодно. Я перепросив його, що до тієї пори не зложив йому візити, бо був зайнятий справами забезпечення дивізії.

— Так, знаю про те, — сказав Греків — що ви заняті своєю дивізією. Одначе мушу вам зразу заявити, що наше перше пізнання буде якраз з недобрим враженням для вас.

На мое запитання, чому він так говорить, він взяв зі стола четвертинку паперу, на якому машиною був написаний наказ військового міністра. Він і прочитав його, не даючи мені в руки.

«Начальником першої стрілецької козачої дивізії Синіх призначається отаман Мартинюк». Підписаний: військовий міністер Жуківськiй.

Вислухавши це, спитав я Грекова, що сталося з отаманом Зелінським: чи він втік, чи вмер?

Генерал Греків хвилево змішалася, а опісля відповів, що він про те нічого не знає, бо в тому всьому рішає військовий міністер і він це може вияснити.

Поведення Грекова і його неясна відповідь мене обурила. Я звернувся до нього:

— Що це таке, чи це репресія?

— Це, пане генерале, політика німців...

Розмова велася кілька хвилин, весь час стоячи. По останніх словах Греків перепросив мене і пішов до військового міністра, щоб він прийняв мене на авдієнцію.

Майже пів години довелося мені ждати на поворот Грекова від Жуківського. Сидів я в комнаті прийнять і роздумував над тим рішенням військового міністра. Найбільше хвилювало мене пояснення Грекова, що це політика німців. Я знав, що, якщо це є правдою, то воно робить для мене ситуацію серйозною й складною.

Врешті покликано мене до кабінету Жуківського. Мабуть за той час Греків успокоїв міністра, що я відомість про його рішення прийняв спокійно, без протесту. При привітанні, зразу звернувся я до Жуківського:

— Пане міністре, скажіть, будь ласка, що ви зі мною робите?

Жуківський дуже ввічливо попросив мене сідати і почав бесіду:

— Пане генерале, я весь час думаю про утворення нашої армії. Мушу почати з голови. В нас зовсім не має ще ні головного штабу, ні генерального штабу, ні гарматного та інших військових установ. Все це муситься в першу чергу створити, щоб почати загальну мобілізацію. А свідомих і енергійних робітників по тим справам мені бракує. Я прийняв рішення покликати вас до складу військового міністерства мені на допомогу. Ви маєте великий військовий досвід і тим станете мені у великій пригоді при організації міністерства і військових штабів. Отже ви залишите дивізію, а на ваше місце я вже призначив іншого.

— Щиро дякую — сказав я — за ваше довіря до мене. Але я рішучо проти того мушу запротестувати. До сьогодні не скінчив я ще як слід формувати підлеглої мені дивізії. Вона, на мій погляд, мусить бути, коли не видатною кадровою частиною, то мусить виконувати обовязки інструкторів української армії. З тією метою вступив я у командування дивізії і своє завдання мушу довести до кінця. Впрочім, те завдання можу виконати тільки я найкраще, бо всі старшини й козаки дивізії Синіх пережили однакову зі мною долю в німецькім полоні. Вони розуміють мене, а я їх. Мені не приходитьсь уживати ніяких карних засобів, щоб вдержати дивізію в порядку. Для неї вистарчає повага мого одного слова. Через те я певний, що новий начальник не відповість завданню, хоч би навіть о голову був вищий від мене у всіх напрямках військового знання. Він не може мене заступити в час організації дивізії, бо не зрозуміє психології, як козаків, так і старшин. На те, щоб їх пізнати, він буде потребувати часу. А сучасні відносини вимагають від нас напруженої і негайної праці без суперечок. Отже, наперед прошу дати мені можливість закінчити мої завдання в дивізії, а тоді, призначайте мене туди, куди вам завгодно.

— Тією справою прошу не журитися, — каже Жуківський — я допоможу новому начальникові дивізії у його роботі.

Вислухавши виводів Жуківського й побачивши його вперте становище, я рішив залишитися коректним та послухати його наказу. Тому я по надумі заявив йому, що остаточно годжуся на його пропозицію. Рівночасно звернувся до Жуківського з проханням, щоб я перед тим, ніж вступлю до міністерства, міг одержати відпустку на поїздку до рідні. Від часу мого повороту з полону я не був ще в родинних сторонах, а навіть не повідомив нікого про свій поворот з полону. Моя родина знаходилася на Херсонщині.

Жуківський, почувши моє прохання, дуже тим врадувався. Спитав мене, на як довго я хочу ту відпустку. Я попросив його на такий час, на який він може дозволити, дивлячися на негайність потреби моєї роботи в міністерстві.

Я гадав, що він потребуєчи мене до швидкого організування міністерства, дасть мені відпустку на один два тижні.

— На два місяці, досить для вас буде? — спитав Жуківський.

От тут я і зрозумів, що він хоче мене позбутися із Києва, коли в так гарячий час хоче мені дати відпустку аж на два місяці.

Хвилину подумав, а відтак рішився. Попросив його відпустку на чотири місяці. Жуківський тим ні трішки не змішався, а навпаки з радістю запропонував мені подати рапорт до міністерства в тій справі. Я встав, попрощався, пішов до вітальні, написав негайно рапорт і передав же зараз адютантові міністра.

Повернув до дому, зібрав старшин свого штабу і повідомив їх про мою димісію з начальника дивізії, через те, що Жуківський покликає мене до військового міністерства. Ця вістка незвичайно схвилювала всіх старшин. Вони й сказали:

— Це удар по голові дивізії, це буде нам усім кінець.

Я їх заспокоював, що це особисте відношення Жуківського до мене. На дивізії це рішучо не відібеться.

Того ж дня прийшов до мене Альвенслебен, як звичайно, веселий і задоволений. Привітався зі мною. Я йому сказав, що я вже не є начальником дивізії. На моє місце призначається другий. Це надзвичайно здивувало його і він спочатку гадав, що я жартую. А коли я йому поважно заявив, що це серйозна справа, він спитав мене, що це все має значити? Коли ж я йому сказав, що це властиво він повинен знати, бо мені товариш міністра ген. Греків виразно заявив, що те все діється через політику німців, то це вже випровало його з рівноваги. Він миттю мене попрощав і пішов до свого командування.

На другий день він прийшов знова до мене й заявив:

— Пане генерале, дізнавшись вчора від вас про вашу димісію з начальника дивізії, доклав я про те все фельдмаршалу. Рівночасно всі старшини німці, що разом зі мною є прикомандировані до дивізії, за-

явили своє обурення і прохання, щоб їх забрати з дивізії Синіх, коли начальником тієї дивізії не будете ви.

Альвенслебен впевняв мене рішучо й категорично, що я таки мушу остати начальником дивізії і ним зістану. Я всміхнувся на його запевнення, бо уважав це за звичайну балачку.

Тимчасом я приготував всі дивізійні справи до здачі. Подав відповідні інструкції старшинам. А всежтаки проминув тиждень і я не одержав ні письменого наказу військового міністра про здачу, ні не зголошувався до мене призначений на моє місце отаман Мартинюк...

Мене те все почало турбувати. Тимбільше, що наближалось свято Великодня, а я, не зважаючи на призначену відпустку, мусів ждати в Києві. Отже я наказав своєму начальникові штабу, щоб він провідав, що є з отаманом Мартинюком та чому він не зголошується перебирати дивізії. Штаб дивізії доклав мені, що Мартинюка ніде в Києві немає, та, що його ніхто не знає.

В міжчасі дуже часто забігав до мене Альвенслебен та запевняв мене постійно, що я дивізії не здам. Одного разу прийшов він до мене й звернувся відразу з такою бесідою:

— Пане генерале, ми, німецьке командування, чекаємо на те, щоб ви зробили переворот і розігнали той ганебний уряд.

На це я йому рішучо відповів, що я є військовою людиною і визнаю свій уряд, призначений Центральною Радою. Отже по своїм переконанням вважаю зроблення перевороту з моєї сторони шкідливим нашої державній справі. Я добре розумів, що переворот звернений навіть проти того ганебного уряду, зроблений за згодою і порозумінням з німецьким командуванням, є під кожним оглядом недопускаємим. Чи то з боку морального, чи то національної гідности.

Після того Альвенслебен в розмові з моїм начальником штабу Яновим (вони оба жили собі в приятельських відносинах), критикував мою нерішучість та «демократизм». При тім намагався він переконати Янова, щоб він вплинув на мене, щоб за згодою німецького командування я зробив переворот. Начальник мого штабу був такої думки, як і я.

За пару днів після тієї розмови зі мною Альвенслебен прийшов до мене попрощатися, кажучи, що він їде до Берліна й там поладнає наші справи позитивно, та скоро поверне сюди. Після того будуть серйозні зміни.

Вже після його відїзду одержав я картку від прем'єра Голубовича зі запрошенням відвідати його. Голубович прийняв мене дуже ввічливо й з легким докором, чому я ніколи його не відвіую. Я виправдався, що я зайнятий військовими справами, стрічався часто з Жуківським, отже не вважав можливим турбувати прем'єра своїми спеціальними справами.

— Так, пане генерале, я добре знаю, що ви віддані цілковито своїй праці при дивізії. Отже сьогодні я попросив вас до себе, щоб спитати, які у вас непорозуміння з військовим міністром Жуківським.

— З мого боку жодних непорозумінь немає. Хіба мої рішучі рапорти до міністра про забезпечення дивізії.

— Але, я знаю цілком певно, що існують у вас непорозуміння на тлі вашої посади начальника дивізії.

Тоді я повторив мою розмову з військовим міністром про рішення військового міністра віддалити мене від командування дивізією та призначити до військового міністерства. І врешті про мою згоду на те розпорядження, хоч та пропозиція, на мою думку, була шкідливою для дивізії.

На працання Голубович заявив мені, що він ту справу бере в свої руки, отже тому просить мене прийти на другий день до нього й у привіт Жуківського всю ту справу порішитися.

Ранком другого дня у призначеній годині явився я у Голубовича. В його габінеті були вже привітні військовий міністр Жуківський зі своїм товаришем ген. Грековим. Голубович, після звичайного привітання, звернувся до Жуківського зі запитом:

— Вислови мені, що ти маєш проти отамана Зелінського?

Жуківський жестом руки передав право відповіді Грекови. Ген. Греків витягнувся, прибрав офіційний вигляд і висловив:

— Отаман Зелінський не виконує наказу військового міністра У. Н. Р.

— Якого наказу? — здивовано спитав я.

— Ви досі не здали дивізії по приказу міністра.

Несподіваним обвинуваченням я був незвичайно схвилюваний і звернувся до ген. Грекова зі запитом:

— Ви генерал бувшої російської армії. От і я теж. Невже ж ми два генерали будемо вести дискусію про елементарні правила військової служби при передачі підлеглої частини? Чи вам не відомо, що командир навіть сотні своєї частини не може здати, коли не має письменого наказу по полку? Отже досі я не одержав ніякого наказу про здачу моєї дивізії, а також отаман Мартинюк до тієї пори до мене не явився. Впрочім мій штаб докладає мені, що Мартинюка немає ніде в Києві.

— Вам мабуть також відомо, що начальник здає свою частину старшому по собі? — сказав Греків.

— Знову елементарні річі. Начальник здає свою частину старшому по собі, коли він її тимчасово залишає. То б то або захворів, або по справам службовим виїзждає. Так, тоді робить це без наказу

вищого начальства. А в мене це було б навпаки. Бо коли б я закликав старшого полковника й наказав прийняти дивізію, то він спитав би мене здивовано, на якій підставі він мав би перебирати здану дивізію? Тоді я мусів би йому дати письмений наказ, бо в противному випадку він міг би мене посудити, що я самовільно покидаю дивізію. Отже, пане генерале, дивізія це не якась ганчірка, яку я можу кинути, а хтось її піднесе. Бо, як на тому, що здає дивізію, так теж і на тому, що її приймає, лежить велика відповідальність за майно, людей, коні, зброю, тощо. Все те мусить бути передане під документальні розписки, потверджені штабом.

Тоді Греків витягнув надрукований лист зі своєї кишені й передав мені його. Був це наказ міністра Жуківського такого змісту:

«Отаман першої стрілецької козачої євньої дивізії Зелінський прикомандирується до військового міністерства.

Рахую своїм моральним обов'язком висловити отаману Зелінському щиро подяку за його енергійну й корисну для держави працю на посаді начальника довіреної йому дивізії.»

Підписаний військовий міністер Жуківський.

Прочитав я той наказ і побачив, що він був цілком іншого змісту як той, який читав мені Греків у військовому міністерстві, згадуючи про Мартинюка. Його офіційний зміст та форма мене задовольняли. Але звернувся я до Грекова:

— Так, це є наказ. Але чому він не є в штабі дивізії, а залишався до того часу в вашій кишені, як якась таємниця?

Тоді Греків звернувся до Голубовича:

— Пане прем'єре, вам відома та політична ситуація, яка склалася з приводу димісії отамана Зелінського. Вона не дозволяла оголосити той наказ.

Тоді я обурений заявив, що мені ця ситуація була цілком невідома, отже не можу бути винуватий в тому, що до тієї пори не здав дивізії, не маючи наказу.

Голубович, побачившиш моє обурення, перебив моє говорення:

— Ну, панове, то тут ніякого непорозуміння нема, бо отаман Зелінський годиться виконати наказ.

Тоді Греків сказав перебиваючи Голубовичу:

— Ні, пане прем'єре, ще не кінець. У зв'язку з тією ситуацією, про яку я згадав, пан отаман Зелінський мусить зложити заяву, в якій виявить свою добровільну димісію з начальника дивізії на підставі його хвороби.

На цю вимогу я відповів:

— Я за весь час трицятьлітньої служби в російській армії, не дав ніодного фалшивого рапорту. А тим більше тепер, коли я навіть

не знаю, що це за ситуації, про які ви згадуєте з таємничими мінами, не даючи мені жодних пояснень. Вимагана вами заява вказувала б на те, що я нездібний до військової служби. Тимчасом я прийшов на Україну з дивізією, щоб послужити Батьківщині у її боротьбі!

— Того вимагає добро нашої держави, щоб ви дали такий рапорт — сказав Голубович.

— Коли від моєї особи залежить державна справа, — сказав я — то я можу взагалі піти у відставку від служби в армії.

— Ні, — сказав Голубович — не може бути навіть і мови про вашу відставку, бо ви будете нам потрібні.

— Гаразд, то я подам вам бажаний рапорт, тільки іншого змісту. Перебувши три з половиною роки в неволі, а опісля перетяжений працею при організації дивізії, почувуюся втомлений, прошу про відпустку на відпочинок. Дивізія є готова до здачі. Впродовж трьох днів здам дивізію старшому по собі полковнику Блохину. Коли полк. Блохин не схоче переняти дивізії без письменого наказу військового міністра, то я його пішлю до військового міністерства.

— Згода, — сказав Голубович — справа скінчена.

Тоді піднісся Греків:

— Ми мусимо подякувати пану отаманові Зелінському за його розуміння ваги хвилини й лицарське поведіння в тій справі — сказав він.

При працянні Голубович звернувся до мене, щоб я перед відїздом на відпустку його відвідав, бо він хоче зі мною поговорити.

Вернув я до штабу, видав наказ про здачу дивізії полковникові Блохину. В три дні дивізія була здана.

З рапортом про здачу й прийом дивізії прийшов я з полк. Блохином до військового міністерства. Рапорти зложили ми ген. Грекову. Він попросив мене, щоб я залишився в його кабінеті, а Блохин пішов. Він звернувся до мене російською мовою (українською мовою він не володів):

— Прошу, пане генерале, сідати. Поговоримо по генеральски.

— Що це значить по генеральски? — спитав я.

— Це значить, щира й отверта розмова. Передовсім для мене є прикрою та історія з вашою димісією.

— Та ви ж грали майже головну ролу в тій трагі-комедії...

— Еге ж, а ви знаєте, яке було моє положення в російській армії. Я був начальником штабу київської військової округи. Мав я у Києві власну віллу, мав молочне господарство. А з революцією все згубив. А тепер я знайшовся в такому становищі, що мусів би стати біля церкви та простягнувши руку прохати милостині, коли б не пішов я на посаду товариша міністра У. Н. Р.

Та заява Грекова мені прояснила в голові, я зрозумів, що він звичайний кар'єрист і займає своє становище не з ідейних мотивів, а тільки забезпечує своє матеріяльне становище, користуючися тодішнім хаосом у військовому міністерстві. Через те й він загрив ту ганебну роль у інтригах зі мною, виконуючи бажання Жуківського.

На те відповів я йому, що ми всі, які служили в бувшій російській армії, знайшлися в часі революції в такому стані, як і він. Але в генерала мусить бути більше суворе відношення до своїх вчинків, беручи з морального боку. Цього вимагає від нього його високий ранг. Греків гірко всміхнувся і запитав:

— Ви жонаті?

— Так!

— Маєте дітей?

— Так, маю сина!

— Еге ж, а в мене аж п'ять ослів на карці...

Той цинічний вислів Грекова представив мені його духове обличчя. Я перервав розмову, піднявся і спитав, коли можу дістати білет на дорогу. Греків приступив до стола й подав мені відпустний білет на чотири місяці зі свободою переїзду по всіх містах України а навіть закордон. Така швидка розвязка з моїм відпустним білетом мене врадувала, а однак я подумав над тим, як швидко вони мене хочуть позбутися. Греків подав мені теж квиток на місячну платню за травень, перепрошуючи, що з браку грошей не виплачують за чотири місяці.

З тим квитком пішов я до скарбника, щоб узяти гроші. В кімнату ввійшов Жуківський. Я вдавав, що його не бачу. Але він підійшов до мене й я всежтаки мусів його привітати:

— Ну, пане міністре, все зроблено по вашим бажанню — сказав я.

— Так, мені Греків про все доклав. Отже, пане отамане, тепер між нами всі непорозуміння скінчені ось так.

І рукою у воздуху зробив хрест.

— Яке непорозуміння між нами, пане міністре?

— А, ті всі інтриги...

— Які інтриги?

— Це не ви, а тільки ваш начальник штабу.

— Коли вам мій начальник штабу не підходить, ви могли його змінити.

На тому ми розсталися.

Вернув я до штабу, видав пращальний наказ по дивізії і став готуватися до відїзду.

Факт мого уступлення з начальника дивізії пригноблюючо вплинув на цілу дивізію. Між іншим свідчить про це телеграма від мого третього полку ім. полк. Бюгуна, що під ту пору був у Чернигові під командою Малохатки:

«Телеграма. Київ. Перша українська дивізія. Отаману Зелінському.

Отаманна старшина й козаки 3. українського ім. полк. Богуна полку з великою тутою вислухали повідомлення, що ви, Батьку Отамане, залишаєте нашу дивізію. В тяжкі часи довелося вам стати на чолі нашої дивізії. Нечоловічі зусилля прийшлося прикласти, виконуючи свій обов'язок перед Вітчизною. Ми бачили Вашу щире неутомну працю, бачили батьківську любов до старших і менших синів і це піддавало нам сили й зав'язання до боротьби з ворогами Вітчизни та народного добробуту. Але заходи ворогів і нерозумне поведіння деяких братів зробили своє. Здоровля Ваше порухнулося і Ви примушені піти на одпочинок та взятися за спокійнішу працю.

Спочиньте, Батьку, й будьте певні, що третій полк до кінця виконає свій обов'язок перед Вітчизною, але ми надіємося, що й на новій посаді Ви будете допомагати нам в тяжкій праці, а тому, Батьку Отамане, бажаючи Вам всього найкращого, кажемо «до побачення».

Підписаний полк. Малохатка.

24. лвітня 1918 р. Чернігів.

Напереродні мого відїзду, для 25. квітня, прийшов до мене начальник штабу Янів і незвичайно схвилюваний звернувся до мене:

— От бачите, пане генерале, передбачені нами наслідки вашого уступлення з начальника дивізії Синіх здійснилися!

Рівночасно подав мені письмо-наказ, яке штаб дивізії одержав від військового міністерства. Наказ звучав:

«У. Н. Р. Народній військовій міністер, квітня 25. 1918. Ч. 3560 м. Київ. Д. негайно. Отаманові першої української дивізії.

На підставі згоди між Урядом Української Народньої Республіки й Германським Вищим Командуванням І. Українська дивізія має бути розформована.

Для обрахунку особистого складу й майна дивізії належить скласти комісію з представників Українського й Германського війська. Розпорядження про майно, придане урядом України, буде надіслано додатково. Старшини й козаки мають бути задоволені всім належним по день розпуску й направлені на місця постійного мешкання до повітових військових начальників. День розпуску по вашому призначенню після закінчення згаданою комісією всіх підготовчих робіт. Всі полки дивізії можуть бути розпущені з пунктів їх теперішнього розташування без концентрування їх у Києві.

Військовий міністер Жуківський.
Начальник канцелярії Ковалевський.»

Прочитавши це письмо, я зрозумів всю ту ганебну інтригу, жертвою якої став не тільки я, але вся моя дивізія Синьожупанників. Я наївно вірив, що вся історія з моїм уступленням мала тільки особистий характер — недовіра з боку Жуківського до мене. Тимчасом показалося, що Жуківський весь час ішов на знищення всієї дивізії. Для мене стало ясным, що Жуківський з Грековим добре розуміли успішність свого пляну, знищити військову збройну частину синьожупанників, коли я перестану бути начальником тієї дивізії. Вони добре знали, що я був би в ніякому разі не допустив до так ганебного кроку, коли б я стояв на чолі тієї дивізії. Тоді я напевно зробив би переворот. Розігнав би ту всю соціалістичну наволоч, що свідомо йшла на знищення нашої збройної сили, а вслід за тим на знищення обеззброєної Української Держави.

У моїй совісті почалися докори, що я натхнений до нашої влади здисциплінованістю, не послухав проєкту німців, зробити переворот. А ще й зробив і ту похибку, що своїм уступленням дав Жуківському і Грекову вільну руку до їх ганебних затій. Моя вина була в тому, що я під гарячий час на наших землях не хотів робити перевороту. В мені була якась пошана до нашої влади і до Центральної Ради. А всежтаки, прочитавши цей наказ військового міністра, я відчув, що зробив історичну похибку.

Звернувся я до начальника штабу Янова, щоб зробив мені документальну копію того приказу. Того ж дня я її дістав. З тим документом пішов я до прем'єра Голубовича на прашальну розмову, задалегідь умовлену перед відїздом у відпустку.

Голубович прийняв мене дуже ввічливо. А коли дізнався від мене, що я відїжджаю на чотиромісячний відпуск, звернувся до мене:

— Пане генерале, це недопускаємо, щоб на так довгий час ви були відсутні в Києві.

Тоді я вийняв цей документ і, передаючи йому до рук, сказав:

— Нащо я вам здався після того всього?

Голубович прочитав цей документ і, поденервувавшись, скрикнув:

— Що це Жуківський робить?

— То ви, пане прем'єре, не знали про цей вчинок військового міністра? — спитав я здивовано.

Він схопив синій олівець і на полях того документу почав свою резолюцію, пишучи: «Жуківському...» Я припинив його писання і сказав до нього:

— Це є мій приватний документ, штаб дивізії має оригінал наказу, прошу взяти це від штабу дивізії.

Голубович згодився і червоним олівцем перекреслив початок своєї резолюції. Цей документ зберігся у мене і до сьогодні. Опісля покликав

свогого секретаря і спитав його, коли збирається фракція партії соціал-революціонерів у Центральній Раді. На відповідь секретаря, що в другій годині, він зарядив приготувати авто. Секретар вийшов. Тоді Голубович звернувся до мене:

— Пане генерале, за весь час вашої служби я до вас відносився з великою пошаною. Ви вояк і не втручувалися ніколи в ніяку політику. Отже я вам кажу, ви нам будете дуже потрібні. Через те мусите як найскорше повернути з відпустки до Києва. Скажіть, будь ласка, скільки вам потрібно часу, щоб налагодити вам ваші семейні діла? Чи три тижні буде для вас досить?

— Дякую вам за довіря, за вашу оцінку моєї діяльності. Це я почув перший раз. Як мені це не є прикро, але я готовий зголотитися до праці у призначений вами речинець. Бо скажу вам цілком щиро, я мав на меті податися до димісії.

На тому закінчилася наша розмова і я попрощався та більш-менш заспокоєний вийшов.

Той день готовив для мене ще одну несподіванку. Коли я вернув домів, прийшов до мене начальник штабу Янів. Я оповів йому про мою розмову з Голубовичем. Опісля заповнив його, що мабуть ліквідація дивізії протягнеться довше, аж до мого повороту з відпустки, отже тоді я подбаю, щоб з ним в праці не розстатися. Він подякував і звернувся до мене ось з якою новиною:

— Не знаю, що сталося з гавптманом Альвенслебеном. Він сьогодні рано прибіг до мене і, піднісши палець, сказав: «Ско-ро-пад-ський!» Після того вибіг з мого кабінету, не пояснюючи, що це має значити. Скажіть, будь ласка, що значить оце захоплення Альвенслебена та що значить Скоропадський.

На це не мав я що відповісти, бо сам того не розумів. А впрочім до тієї пори про Скоропадського в Києві я нічого не чув. Після тієї розмови я попрощався з начальником штабу Яновим, не гадаючи, що мені вже не доведеться з ним співпрацювати. Не думав я теж і над Скоропадським та не прикладав до того ніякої ваги. Щойно три дні після мого відїзду з Києва вже на Херсонщині з часописів я довідався про гетьманський переворот Скоропадського та роллю німців у ньому.

Ранком другого дня, 27. квітня, автом виїхав я на двірець. По дорозі заїхав до будинку штабу дивізії, щоб попрощатися з його персоналом. Приїхав до будинку і побачив картину: Цілий будинок оточений німцями з баґнетами і кулеметами. До будинку вступити я не міг. Появився старший писар штабу і я його спитав:

— Начальник штабу тут?

— Так.

— Прошу його закликати до мене.

Появився Янів, блідий, схвильований. На моє запитання, що сколося, він, гірко всміхнувшись, сказав:

— Ось бачите, нас прийшли німці роззброїти.

В той мент, по вимозі начальника команди, він мусів увійти до будинку.

Так я побачив своїми очима перед своїм відїздом драматичний кінець дорогої мойому серцю Синьої Дивізії. З пригнобленим почуттям приїхав я на двірець і сів у вагон.

До мойого купе увійшов мужчина, середнього віку, інтелігентного вигляду, у салдатській шинелі. Попросив дозволити зайняти місце у мойому купе. Приступив до мене і представився: Волковицький, інженер і делегат до Центральної Ради від Криму.

Поїзд рушив, а рівночасно почалася між нами розмова.

— Пане генерале, я дуже радий — сказав Волковицький — з вами познайомитися. Ви і ваша Синя Дивізія були сьогодні темою гарячої боротьби в Раді.

На моє зацікавлення, він пояснив.

На цьому засіданню Ради, військовому міністрові Жуківському поставлено запит, з якої причини відставлено від командування Синьою Дивізією отамана Зелінського?

На його відповідь, що отаман Зелінський не справився зі своїми завданнями, вся Рада кричала: «брехня!». Тоді і дали йому запит, з якої причини розформовано Синю Дивізію. Жуківський відповів, що козаки не бажають служити, хочуть піти до дому, то він їх і розпустив. На це ще більш обурені крики Ради: «брехня!», «брехня!», «злочин з вашого боку!», «ми чули тут у Раді делегатів цієї дивізії, нам відома енергійна робота отамана Зелінського й запал козаків до праці в дивізії на користь Батьківщині.» І нарешті: «геть з таким урядом — до димісії!». — У висліді прийшло до усунення есерів, а до уряду прийшли соціал-демократи на чолі з Поршом. До німецького командування призначено делегацію від Ради, яка мусить заявити німцям про зміну неприємного для них відношення бувшого уряду Голубовича та коректного відношення нового уряду до німецького командування, як також виконати умови Мирової Делегації в Бересті.

Ця новина незвичайно радісно вплинула на мене. Без всякого перевороту прийде в нашій державі зміна на краще. Волковицький, дізнавшись від мене про мою чотиромісячну відпустку, та про пропозицію Голубовича повернути за три тижні, заявив:

— Ви мусите якнайскорше повернути з відпустки, бо новому урядові ви будете потрібні. От, я йду теж на три тижні до дому й мушу швидко повернути. Починається нова ера на користь нашої Батьківщини!

З оптимістичними думками приїхав я до своєї рідні. А вже за пару днів довідався з газет про гетьманський переворот в Києві, арештування бывшего уряду Голубовича та віддання його під суд.

Таку долю зготовила Немезида нікчемному урядові, про який з недовірям згадував мені вже у Бересті ген. Гофман, характеризуючи його членів, як недержавних мужів.

IV. Висновки.

Кожночасно, коли спиняємося над питанням нашої національної революції 1917—20 рр. та її фізичної невдачі, ворушить нашу душу одне різке питання — чому невдача? Чому українська нація, перед якою велика революція в Росії отворила можливості не тільки стати господарем на своїй землі, але й раз на все розторочити джерело свого поневолення — Москву, чому вона не тільки цього не виконала, але, коли прийшов грізний час на оборону своїх кордонів зуміла поставити тільки триста юнацьких грудей під Крутами? Що спричинило те, що з трьох мільйонів озброєних синів України, які ще в листопаді 1917 р. з великим національним запалом висилали своїх делегатів на військовій зїзди до Києва, щоб голосно заявити їхню готовість віддати життя за Україну, в січні 1918 р. вірними загроженій батьківщині остали з тих мільйонів тільки сотні? Що сталося з тим могутнім ентузіазмом сотисячної маси полонених вояків українців в Німеччині, що були готові на кожний поклик України, а вже в час гетьманського перевороту не було кому стати в обороні Української Народньої Республіки та її влади?

На те все можна дати одну коротку відповідь: На пості всіх українських урядів знаходилися кожночасно люди, що не тільки не відповідали своєму становищу, але навіть своїми соціалістичними поглядами та духовою залежністю від «братів» москалів нищили здорові, у своєму заложенні, духові напняття українського народу. Вони знищили вояцький запал українського народу в 1917 р. розпустивши той національний потенціал, який мусів стати на шлях творення нашої держави. Вони, проти вимог українського народу й українського державного будівництва, зрікаються в Бересті Криму, а вслід за тим віддають на поталу большевикам чудовий чорноморський флот (що, не зважаючи на їх соціалістичну політику, виразно й однодушно заявився правною власністю української держави). Ті непокликані провідники українського народу врешті, знову ж не навчені зовом Крутянських Героїв, що своїм вчинком взивали їх на правильний шлях нашої революції, — за не цілих два місяці після того нищать наші кадрові збройні сили Синьо-

жупанників. А робили те все тільки тому, що, будучи запомороченими утопійними злочинними ідеалами швейцарських міліційних систем, йшли за вказівками й на шнурку хитро закритої московської імперіялістичної політики. В той спосіб на бажання Москви вдруге обеззброювали Україну, створюючи вільну дорогу московським большевикам зайняти наші землі.

Вправді проти волі тих же різношерстних наських соціалістів творяться чудові наші частини: Запорізький корпус і корпус «Січових Стрільців», що організовано продовжують українську національну революцію зі зброєю в руках, то знову ж тоді велику перерву у тій національній революції робить гетьманат з своєю пародією державности за поміччю чужих і ворожих збройних сил.

Не можу проминути мовчанкою не згадавши ролі німців у розформуванні Синьожупанників. В наказі Жуківського є, що обі дивізії Синьожупанників розформовується по згоді з вищим німецьким командуванням. І тут дивне явище. Ті ж німці, які формували Синіх, узброювали їх та годилися на організацію решти полонених, яких числилося під ту пору на сто тисяч козаків, нараз годяться на розформування тих частин а врешті й самі їх розброюють. Проста справа. Німці бачили відношення Центральної Ради й уряду до них в Україні, не зважаючи на виразні умови й зобов'язання двох сторін Берестейським Миром. Німці знали про те, що в Центральній Раді виступає з промовами жид комуніст Рафас (?), який в острій і нахабній формі накидався на німців без протесту влади. Врешті вони знали, що в Києві під той час сиділа большевицька делегація під проводом Раковського та ген. Сітіна, яка переводила переговори з нашими соціалістами для співпраці. Безвідповідальність наших соціалістів у своїй безглузности переходила всякі границі. Ця большевицька делегація в Києві була большевицьким троянським конем, що йшов на знищення української державности та на розрив німецько-українського союзу. Тому, коли військовий міністер Жуківський піддав німцям думку розформувати дивізію Синьожупанників, вони дуже радо на те погодилися. Бо без сумніву воліли мати до діла з ворожою собі Центральною Радою і урядом без війська, як з військом. Автім дивізії Синьожупанників боявся теж і Скоропадський, що в той час переводив тайні переговори з німецьким командуванням в справі свого перевороту. Він, не маючи збройних частин йому відданих, боявся дивізії Синіх, що могли повстати проти перевороту. Через те дивізії розброєно напередодні гетьманського перевороту, несподівано для уряду. А вслід за тим розброєно й Січових Стрільців, чим залишено Центральну Раду й уряд безборонними на ласку гетьманського перевороту.

Синьожупанники, з хвилиною свого розформування, не закінчили своєї діяльності на користь Батьківщині. Вони сповнили свої клятви, зложені при вступленні до частин Синіх в полоні, не зважаючи на перешкоди таки своїх земляків. Козаки, усвідомлені у таборах поло-

них, зробили величезну роботу серед селянства на місцях своєю культурно-освітню працею. А в часи Директорії станули знову в збройні ряди української армії. Старшини синьожупанники в більшості займали поважніші пости в українській державі за час Директорії. Сиротенко деякий час був військовим міністром, Чижевський губерніяльним комісарем на Полтавщині а відтак міністром внутрішніх справ, Миرونвич секретар Директорії, Крушинський персональним адютантом головного отамана, Чехівський командантом Києва, Омельченко начальником штабів в різних частинах, Шаповал начальником старшинської школи а згодом начальником дивізії в ранзі генерала . . . і багато інших про яких я нічого не знаю певного. Врешті зі синьожупанників в час Директорії зорганізувався один полк Синіх під команду Пащенко а згодом полк. Вишнівського, що провадив героїчну, жорстоку боротьбу з большевиками. Цей полк був кількакратно здесяткований в боях а сам полк. Вишнівський опісля був начальником канцелярії військової місії в Варшаві під моім проводом.

Синьожупанники, не зважаючи на всі перешкоди, як зі сторони своїх земляків, так теж жорстокої нашої долі, станули на прю проти тих всіх перешкод, залишилися непохитними борцями за українську справу й виправдали свої сподівання та здобули собі право записати себе в історії визвольних змагань українського народу. І сьогодні, як мені відомо, ті же синьожупанники продовжують свою працю і боротьбу, як на рідних землях, так теж і на еміграції, за сповнення великого Ідеалу Самостійної Соборної Української Держави.

